

Nikolai Nørstegård

Psykiater, nazist og redningsmann

En studie av Egil Rians faglige praksis og politiske orientering 1939-1945

Masteroppgave i Historie

Veileder: Øyvind Thomassen

Mai 2019

Studietur til Tyskland 1942. Rian står lengst til høyre i bildet. Kilde: Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Fotografier»

Nikolai Nørstegård

Psykiater, nazist og redningsmann

En studie av Egil Rians faglige praksis og politiske orientering 1939-1945

Masteroppgave i Historie
Veileder: Øyvind Thomassen
Mai 2019

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

 NTNU
Norwegian University of
Science and Technology

Forord

Arbeidet med masteroppgaven har i sannhet både vært krevende, givende og lærerikt. Jeg er fornøyd med å ha stått løpet igjennom.

Takk til veileder Øyvind Thomassen for veiledning av oppgaven. De store mengdene kilder du i spissen av prosjektet «Galskapens fengsel» har digitalisert og organisert har også vært til stor nytte. Takk til alle som har korrekturlest og kommet med tilbakemeldinger til oppgaven, spesielt til Maria Antonie Sæther og Magne Brekke Rabben fra prosjektet. Takk også til alle på lesesalen som med sitt gode humør og humor har gjort arbeidsdagene betydelig triveligere og lettere.

Nikolai Nørstegård

Trondheim 13.05.2019

Innholdsfortegnelse

Kapittel 1: Innledning	1
Problemstilling og avgrensning	2
Avhandlingens disposisjon	2
Oppgavens relevans	3
Begrepene eugenikk og rasehygiene	4
Historiografi	5
Om Egil Rian	8
Kilder og metode	9
Kapittel 2: Eugenikken og dens vitenskapelige kontekst	13
Pionérer innen biologi og ny forståelse av sinnssykdom	13
Tesen om degenerasjon.....	14
Antropologiens inntog	15
De eugeniske bevegelsene oppstår	18
Implementeringen av eugenikk i USA og Europa.....	19
Implementeringen av eugenikk i Nordens velferdsstater.....	20
Implementeringen av eugenikk i Nazi-Tyskland og Sovjetunionen.....	21
Diskreditering av eugenikken internasjonalt.....	24
Den antropologiske og eugeniske diskursen i Norge.....	25
Den norske steriliseringsloven av 1934	30
Norsk eugenikk under og etter den tyske okkupasjonen.....	32
Var eugenikken seriøs vitenskap eller kvasivitenskap?.....	33
Kapittel 3: Egil Rian som vitenskapsmann.....	35
Reform av åndssvakeforsorgen	35
To manuskripter av foredrag holdt for NS.....	36
Rasehygiene og sosialpolitikk.....	38
Rians stillinger i helseadministrasjonen.....	41
Lov nr. 1 til vern om folkeætten.....	42
Kapittel 4: Egil Rian som ideolog.....	47
Rian opp mot en fascistisk idealtipe	48
Rians likhetstrekk med nazister i hans samtid.....	52
Rians humane innstilling og redningsaksjoner	55
Dommen mot Rian	60
Tilhørte Rian en spesifikk fraksjon innenfor NS?	66
Manglende politiske interesse?	71

Rian om raser og jødespørsmålet	73
Kapittel 5: Egil Rian som overlege og direktør 1939-1945.....	79
Samfunnsvern kontra behandling	79
Rians mange engasjementer	81
Praksisen omkring seksualinngrep under Rian	84
Radio for trivsel.....	86
Rians omsorg og administrative endringer under tunge okkupasjonsår	88
Rian etter krigen	94
Kapittel 6: Konklusjon	97
Bibliografi.....	101
Litteratur	101
Trykte Kilder.....	108
Arkivmateriale.....	109

Kapittel 1: Innledning

Hvor går skillet mellom politikk og vitenskap? Et eksempel på en tidligere anerkjent vitenskap som befant seg i denne gråsonen var eugenikken. Eugenikk, eller rasehygiene, er en lære og bevegelse fra begynnelsen av 1900-tallet som ønsket å forbedre menneskeheten ved å fremavle antatt gode genetiske egenskaper kontra antatt dårlige genetiske egenskaper. Dette kunne gjøres ved at de med antatt godt arvestoff fikk flere barn, kalt positiv rasehygiene, eller ved at de med antatt dårlig arvestoff fikk færre barn, kalt negativ rasehygiene. I deler av den eugeniske bevegelsen ble også forståelsen om at menneskeheten var inndelt i bedre og dårligere raser et sentralt aspekt. Nazismen tok eugenikken til seg og utviklet den til det ekstreme. Dette har i ettertid i stor grad vært med på å diskreditere bevegelsen, men det var langt fra bare nazistene som praktiserte eugenikk politisk. At eugenikk i ettertid har blitt koblet med nazismen gjør at det i vår tid er vanskeligere å ta inn over seg at dette var ganske utbredte idéer, og gjør det vanskeligere å forstå rasjonaliseringen bak idéene.

Egil Rian (1904-1982) var overlege ved sinnssykeasylene Reitgjerdet og Kriminalasylet i Trondheim i årene 1939-1945. Han var også medlem av Nasjonal Samling (NS) og sentral i utformingen av regimets *Lov nr. 1 til vern om folkeætten* av 1942. Dette var et ledd i Rians engasjement for eugenikk. Rian ble dømt for landssvik etter krigen. Ifølge landssvikdomstolens definisjon var Rian nazist fordi han var medlem av NS. Rian hevdet selv han kun var opptatt av det han kalte «sosiale spørsmål», men nektet for at han var politisk interessert. Det er likevel naturlig å diskutere det eugeniske engasjementet hans i lys av NS-medlemskapet. Landssvikdomstolen la derimot ikke vekt på hans eugeniske virke i skyldspørsmålet. Han var aktiv i NS-administrasjonen, og var dermed ikke et passivt NS-medlem, men ble likevel dømt relativt mildt. Vi skal komme tilbake til hvorfor.

For mange eugenikere var eugenikken et vitenskapelig spørsmål som sto uavhengig av politikk. I ettertid har eugenikken ofte blitt ansett for å være kvasivitenskap fjernt fra vitenskap og basert på ideologisk overbevisning. Dette henger også sammen med at vi i dag anser eugenikkens rangering av mennesker for å være humanistisk og menneskerettslig problematisk. Hvor går da skillet mellom politikk og vitenskap? Overgangen mellom politikk og vitenskap er mindre tydelig enn eugenikerne eller de som karakteriserer eugenikken som kvasivitenskap skal ha det til. Denne oppgaven tar for seg én person, Egil Rian, sin forståelse av forholdet mellom politikk og vitenskap, noe som kan være med på å øke innsikten i dette spørsmålet.

Problemstilling og avgrensning

Egil Rian var en kompleks person, hvis idéer og holdninger egner seg å studere for å få økt innsikt i den eugeniske bevegelsen på 1930- og 1940-tallet. Han var representant for mange strømninger i samtiden, samtidig som han også viser kompleksiteten i situasjonen den tyske okkupasjonen skapte. Han var medlem av NS og benyttet det nye politiske rammeverket til å innføre eugeniske lovendringer som var viktige etter hans overbevisning. Samtidig viste han humanitet ovenfor sine medmennesker og motarbeidet tidvis regimet.

I avhandlingen studerer jeg doktor Rians virke hovedsakelig i perioden han var direktør ved Reitgjerdet sykehus og Kriminalasylet, men avhandlingen er ikke ment å forstås som en biografi. Den er en kvalitativ tekststudie som omhandler Rians faglige og politiske liv med vekt på eugenikk og okkupasjonstiden. Problemstillingen er: «Hvordan påvirket Egil Rians ideologiske orientering som nazist og NS-medlem praksisen hans som lege i perioden 1939-45?» Denne problemstillingen tar for seg dynamikken mellom politikk og vitenskap, ved å se på hvordan Egil Rian forholdt seg til den. Problemstillingen har følgende underproblemstillinger:

- «Hvilke holdninger hadde Rian til eugenikk?»
- «I hvilken grad var Rians politiske orientering i tråd med NS og nazismen?»
- «Hvordan var Rian som overlege og direktør ved Reitgjerdet og Kriminalasylet?»

Avhandlingens disposisjon

Kapittel 2 omhandler eugenikkens vitenskapelige kontekst, som illustrerer hvor alminnelig eugenikk var i Rians samtid. Kapitlet beskriver hvordan utviklingen i naturvitenskapen la grunnlaget for moderne eugenisk tenkning, og deretter hvordan eugenikken ble tatt i bruk i en politisk kontekst.

I Kapittel 3 diskuteres den første underproblemstillingen. Der analyseres Rians teoretiske syn på eugenikk. Både fagartiklene han skrev og bidraget hans i NS sin helseadministrasjon og utvikling av *Lov nr. 1 til vern om folkeætten* diskuteres.

I kapittel 4 diskuteres den andre underproblemstillingen, ved å analysere Rians politiske holdninger. Dette gjøres både teoretisk, ved å se på Rians sammenfall med en fascistisk idealtipe, og ved å analysere Rians nazistiske tilknytning i en samtidskontekst. Dette kapitlet tar også for seg Rians humanitære hjelpearbeid og landssvikerdømmen mot ham.

I kapittel 5 diskuteres den tredje underproblemstillingen, ved å diskutere Rians virke som overlege og direktør på Reirgjerdet og Kriminalasylet. Rians behandlingsideal og omsorg under vanskelige forhold illustrerer Rians legevirke i praksis.

Oppgaven sammenligner ikke Rians medisinske praksis og diagnoser med andre samtidige leger, da dette ville krevd gjennomgang av mange flere journaler, også fra andre asyler. Den vurderer heller ikke om dommen mot Rian var rettferdig eller juridisk riktig, da dette ville krevd inngående kjennskap til lovverket rundt landssvikeroppgjøret og sammenligning med andre landssviksaker.

Oppgavens relevans

Eugenikkens historie er en påminner om hvorfor vi trenger de humanistiske vitenskapene. Pådriverne for eugenikken på slutten av 1800-tallet og i første halvdel av 1900-tallet så på den som et rent naturvitenskapelig verktøy uten å anerkjenne at den hadde ideologiske og sosiale implikasjoner. Rian erkjente at han var opptatt av sosiale spørsmål, men nektet for at han var spesielt politisk aktiv eller interessert. Eugenikken var ikke rent vitenskapelig: den inneholdt vitenskapelige elementer, men også elementer fjernt fra «objektiv» og verdinøytral vitenskap. Det er derfor viktig, også i vår tid, at vi anerkjenner at det ligger politiske og sosiale føringer bak enhver implementering av vitenskap i samfunnet. Også i forskning og utviklingen av problemstillinger er det som regel ikke-vitenskapelige føringer, i form av førforestillinger eller økonomiske rammer som setter begrensninger. Vi kan gjerne strebe etter en «objektiv» vitenskap, men bør samtidig være klar over og reflektere over i hvilken grad dette er mulig eller ønskelig. Vitenskapsmenn i Nazi-Tyskland som samarbeidet tett med regimet, legitimerte eksempelvis samarbeidet med at vitenskapen var verdinøytral og at de selv var apolitiske. Historien om eugenikkens implementering er også i noen grad historien om et lite antall entusiaster som klarte å overbevise politikere uten særlig offentlig debatt – det var en debatt på «ekspertenes» premisser som ikke engasjerte allmuen.

Ny vitenskapelig kunnskap om virkemidler for seleksjon de siste tiårene fremstår som paralleller til tradisjonelle eugeniske virkemidlene. Kunstig befruktning kan fungere som et positivt rasehygienisk tiltak og fosterdiagnostikk kan fungere som et negativt rasehygienisk tiltak. Avgjørende for hvordan virkemidlene forstås er avhengig av den politiske begrunnelsen og

reguleringene knyttet til dem.¹ Noen stater tar også i dag aktive eugeniske beslutninger ovenfor enkeltindivider. Den staten som har ført den mest eugeniske politikken i nyere tid er Kina og der blir eugenisk tenkning «sett på som en selvfølge». Ettbarnspolitikken gjorde at foreldre ønsket at det ene barnet de fikk skulle være friskt. I 1994 innførte Kina en lov om at par måtte gå til medisinsk kontroll før ekteskap, og om det ble påvist en alvorlig genetisk sykdom hos den ene skulle paret nektes å gifte seg så fremt ikke begge lot seg sterilisere. Fordi lovforslaget fikk kritikk fra utlandet, ble begreper som eugenikk og rasehygiene fjernet fra den endelige loven.² Eugeniske problemstillinger lever videre, vil fortsette å være relevante og må kontinuerlig settes under debatt.

Begrepene eugenikk og rasehygiene

Eugenikk og rasehygiene er begreper som er vanskelig å skille. Noen forfattere synes å benytte begrepet eugenikk som om den ikke innebærer rasisme, og benytter begrepet rasehygiene om rasismen er mer tydelig. Denne begrepsbruken fremstår ikke tilstrekkelig. For flere selverklærte rasehygienikere refererte ordet «rase» til menneskerasen, da de ønsket å forbedre menneskearten som helhet.³ Det var forøvrig få i perioden 1850-1950 som ikke hadde rasistiske holdninger i en eller annen form. Også de som var uenig i årsakssammenheng mellom rase og kultur, tok det for gitt at mennesket kunne kategoriseres hierarkisk i forskjellige utviklingstrinn.⁴

I utgangspunktet stammer de to begrepene fra at briten Francis Galton og tyskeren Alfred Ploetz uavhengig av hverandre kom frem til lignende lærer. Galton og Ploetz kalte lærene sine henholdsvis eugenikk og rasehygiene. Historikeren Jon Røyne Kyllingstad skriver at rasehygiene var det vanlige begrepet i Tyskland og Skandinavia, mens eugenikk var vanlig i den engelskspråklige verden. «Både den eksplisitt rasistiske og den mer sosialformatoriske formen for rasehygiene/eugenikk var imidlertid til stede i alle disse landene, og fløt til dels over i hverandre».⁵ Jeg vil derfor bruke begrepene om hverandre. I utgangspunktet vil jeg bruke «eugenikk» for å unngå konnotasjoner til raselæren, men vil benytte «rasehygiene» hvor kilden eller litteraturen jeg referer til bruker dette. Dette gjelder også begrepet «arvehygiene».

¹ Aasen 1989: 73

² Westlie 1995: 13-18

³ Hansen 2005: 48

⁴ Kyllingstad 2004: 180

⁵ Ibid: 80-81

Historiografi

I den første perioden etter 2. verdenskrig, var den tyske «aggressive» og «ulovlige» krigføringen hovedfokuset når krigen ble vurdert. Senere har andre aspekter ved nazismen fått økende oppmerksomhet, og etter hvert ble antisemittismen ansett som hovedaspektet i nazismen. Slik har en «biologisk» forståelse av nazismen og krigen blitt vanlig.⁶ Eugenikk har blitt sentral i forståelsen av nazismen, men nazismen har også fått en stor plass i forståelsen av eugenikken. Dette til tross for at eugenikken eksisterte i beste velgående både før og etter nazismen. I de senere årene har forskning på den eugeniske politikken i land som USA og i Norden vært med på å nyansere dette bildet.

Et sentralt spørsmål knyttet til staters implementering av eugenikk er hvorvidt vitenskapen drev fram ideologien eller motsatt. Historiker Sheila Faith Weiss mener tysk rasehygiene var et verktøy innenfor rammen av et teknokrati som forsøkte å effektivisere samfunnet. Når den tyske rasehygienien etter hvert begynte å vektlegge den nordiske rase, var dette aldri separat fra ønsket om produktivitet, da de to elementene ble ansett for å gå hånd i hånd.⁷

Historiker Nils Roll-Hansen mener denne instrumentelle forståelsen av vitenskap, hvor vitenskapen er viktig fordi den er effektiv og ikke fordi den er «sann», ikke dekker norsk eugenikk.⁸ I stedet for å kun være et verktøy mener han at vitenskapen i form av eugenikk var med på å utarbeide målsetninger for politikken. Sammen med historikeren Gunnar Broberg har Roll-Hansen redigert og skrevet kapitler i boka *Eugenics and the Welfare State – Norway, Sweden, Denmark and Finland*.⁹ Denne boka tar for seg utviklingen av eugenisk politikk i de nordiske gryende velferdsstatene, og hvordan denne utviklingen hang sammen med velferdspolitikken. Eugenikken under nazistene har tradisjonelt blitt forstått som eugenikkens toppunkt og at den deretter mistet all kredibilitet. Roll-Hansen påpeker at antall steriliseringer fulgte en jevn kurve opp og ned før og etter krigen, og at steriliseringene under okkupasjonen heller fremstår som en statistisk uteligger/anomali.¹⁰

Per Haaves *Sterilisering av tatere 1934-1977* (2000) tar for seg sterilisering av tatere i Norge.¹¹ Som bakgrunn tar han for seg den internasjonale utviklingen av eugenikk og diskursen

⁶ Dahl 2017: 130

⁷ Weiss 1986: 34, 46

⁸ Roll-Hansen 2005a: 186

⁹ Broberg & Roll-Hansen 2005:

¹⁰ Roll-Hansen 2005a: 181

¹¹ Haave 2000

rundt eugenikk og sterilisering i mellomkrigstiden. Haave beskriver både steriliseringsloven fra 1934 og steriliseringsloven fra 1942 i detalj, samt diskursen rundt utviklingen av disse. Haave skrev også boka *Ambisjon og handling - Sanderud sykehus og norsk psykiatri i et historisk perspektiv* (2008), som er et verk som tar for seg historien til Sanderud sykehus.¹² For å sette sykehuset i kontekst skriver han ofte om den generelle situasjonen og diskursen i Norge, og Sanderud fremstår ofte i praksis som et eksempel for å få innblikk i dette. Når det kommer til okkupasjonstiden skriver Haave en del om vitenskapelige diskusjoner legene imellom og hvordan legene forholdt seg til sine overordnede.

Den mest systematiske gjennomgangen av helsesektoren i Norge under okkupasjonsstyret er Anders Christian Gogstads bok *Helse og Hakekors* (1991). Boken forsøker å gjøre en helhetlig fremstilling av helsesektoren under krigen, og omhandler mer enn eugenikk og psykiatri. Likevel er også de administrative og organisatoriske aspektene relevant for å forstå den generelle tilstanden under det nazifiserte styret. Gogstad tar i likhet med Haave for seg den eugeniske diskursen i Tyskland og Norge før og under krigen, og skriver deretter om lover og praksis under okkupasjonstiden.¹³

For å få en oversikt over nazistenes rasehygiene i Tyskland generelt er Robert Neel Proctors *Racial Hygiene – Medicine under the Nazis* (1988) sentral.¹⁴

Eugeniske tanker har dype røtter og stadig dagsaktualitet. Bjørn Westlie presenterer derfor i *Drømmen om det perfekte mennesket – Fra arvehygiene til genhygiene* (1995) et forsøk på en helhetlig fremstilling av eugenisk forståelse fra antikken til i dag.¹⁵

Einar Kringlens *Norsk Psykiatri gjennom tidene* (2007) er et forsøk på ta for seg hele psykiatriens historie i Norge. Relevant for avhandlingen var også hans artikkel *No Extermination of Mental Patients in Norway During the German Occupation, 1940-1945* (2006).¹⁶

Eivind Myhres doktoravhandling *Farlige menn. Mannlighet, seksualforbrytelser og sinnssykdom 1985-1940* (2006) omhandler kastrering av pasienter på Kriminalasylet og Reitgjerdet.¹⁷ Myhre skriver at kastrasjoner og steriliseringer, som er to forskjellige inngrep, ikke alltid er klart adskilt i forskningslitteraturen. Sterilisering ville si å kutte sædlederne hos menn

¹² Haave 2008

¹³ Gogstad 1991

¹⁴ Proctor 1988

¹⁵ Westlie 1995

¹⁶ Kringlen 2007; Kringlen 2006

¹⁷ Myhre 2016

egglederne hos kvinner, for å gjøre personen ufruktbar. Kastrering ville si å fjerne testiklene hos menn og eggstokkene hos kvinner, for å dempe seksuallyst. Begrepene blir noen ganger forvekslet i litteraturen, og andre ganger brukt om hverandre. «Seksualinngrep», et begrep som i utgangspunktet dekker begge, blir også noen ganger benyttet.¹⁸ Fordi forskningslitteraturen tidvis er unøyaktig med begrepsbruken i denne sammenhengen, kan den være problematisk å benytte.

I tradisjonell norsk historieskriving har historien om Norge under 2. verdenskrig vært viet til de heroiske nordmennene som sto opp imot nazistenes overmakt. Historikere som Hans Fredrik Dahl, Øystein Sørensen og Nils Johan Ringdal har interessert seg for og skrevet om taperne i denne fortellingen: De som valgte NS og nazismen. Dahls mest omfattende verk i denne sammenhengen er tobindsverket om Vidkun Quisling: *Vidkun Quisling : en fører blir til* (1991) og *Vidkun Quisling : en fører for fall* (1992).¹⁹ Sammen med Sørensen har Dahl også redigert og skrevet kapitler i en kritisk bok om rettsoppgjøret etter krigen *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945* (2004).²⁰

Øystein Sørensens *Hitler eller Quisling : Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling* (1989) tar for seg de forskjellige fraksjonene innenfor NS og viser at nazismen i Norge besto av komplekse og sammensatte ideologiske idéer.²¹ Sørensens *Solkors og solidaritet : Høyreautoritær samfunnstenkning i Norge ca. 1930-1945* (1991) tar for seg NS sine sosialpolitiske visjoner og praksis under krigen. Boken demonstrerer at okkupasjonstiden i sosialpolitisk forstand ikke var en parentes eller dødtid i norsk historie, da NS delte flere av sine visjoner med andre ideologiske strømninger og deres reformer bygget på tidligere reformer. Noen av NS sine reformer ble også stående etter krigen.²²

Nils Johan Ringdals *Gal mann til rett tid* (1991) viser at folk er komplekse, og at nazismen kunne bety forskjellige ting for forskjellige mennesker.²³

¹⁸ Ibid: 40, 41-43

¹⁹ Dahl 1991; Dahl 1992

²⁰ Dahl og Sørensen 2004

²¹ Sørensen 1989

²² Sørensen 1991

²³ Ringdal 1991

Om Egil Rian

Egil Rian ble født 17. november 1904 i Trondheim.²⁴ Faren var handelsmann, men ble senere grosserer. Rian gikk på Pettersen folkeskole og tok artium ved Katedralskolen. Han studerte så i Oslo, hvor han avla medisinsk embetseksamen i 1930, og arbeidet deretter på forskjellige steder for å utdanne seg som spesialist i psykiatri og rettspsykiatri.²⁵ Rian giftet seg i 1930 og fikk en sønn 1. november 1931. Han drev privatpraksis på Støren i perioden 1930-31 og var distriktslege på Bjelland i perioden 1931-32, men avskriften av et avhør av ham under landssvikersaken oppgir at han arbeidet begge steder årene 1930-31.²⁶ Han var assistentlege på Rotvoll sykehus ved Trondheim i perioden 1932-33, reservelege på Reitgjerdet i perioden 1933-36, kandidat ved kirurgisk avdeling i Trondheim i perioden 1936-37 og reservelege på Rønvik asyl i Bodø i perioden 1937-38. Egil Rian var kandidat og assistentlege på psykiatrisk avdeling ved Vinderen i Oslo i perioden 1938-1939, og i april 1939 ble han regnet som sakskyndig i psykiatri og rettspsykiatri.²⁷ I oktober 1938 ble han utnevnt som direktør ved Kriminalasylet i Trondheim, men tiltrådte først 1. april 1939.²⁸ Overlegestillingene ved Reitgjerdet og Kriminalasylet hadde vært tillagt en og samme person helt tilbake til 1923, og han overtok derfor også stillingen på Reitgjerdet. Stillingene var formelt delt fordi de to institusjonene var underlagt to ulike departementer, Sosialdepartementet og Justisdepartementet.²⁹ Her var han både direktør og overlege, to titler som ble brukt om hverandre. Han var vernepliktig sanitetskaptein og tjenestegjorde i 1939 i Luftvernet på Stavern, men ved krigsutbruddet var han eneste fungerende lege ved Reitgjerdet, og han anså det derfor som «en umulighet å forlate sykehuset for å delta i krigsoperasjonene».³⁰

Kun fire av Norges 2417 leger var medlemmer av NS før krigen, og Rian var en av dem. Den norske lægeforening, som i 1941 ble omdøpt til Norges Legeforbund, mistet mye av medlemsmassen sin i protestutmeldelse mot det nye regimet under krigen, men Rian skal sammen

²⁴ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

²⁵ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 20.06.45 av p.soldat Kaare Andreassen»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»; Getz 1966: 385

²⁶ Getz 1966: 385; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 20.06.45 av p.soldat Kaare Andreassen» I avskriften fra avhøret er for øvrig rekkefølgen på de to beskjefligelsene byttet om.

²⁷ Getz 1966: 385; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 20.06.45 av p.soldat Kaare Andreassen»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46» Universitetets psykiatrisk klinikk ved Vinderen må ikke forveksles med Mjøens arvehygieniske laboratorium ved Vinderen. Kringlen 2007: 170-174

²⁸ Riksarkivet, Justisdepartementet, Fengselsstyret D del 1 – RA/S-1043/D/Db/L0727

²⁹ Thomassen 2015: 43

³⁰ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

med andre ha beskyttet tidligere medlemmer i legeforeningens interesser ovenfor tyske inngrep.³¹ Under krigen var Rian sinnssykeinspektør i Medisinaldirektoratet, kontorsjef og deretter konsulent i Sosialdepartementets sinnssykekontor.³² Han var også medlem av Steriliseringsrådet og komitéen som utarbeidet steriliseringsloven av 1942.

Den 9. mai 1945 ble Rian pågrepet og satt i varetekt på Innherad Fangeleir til 1. september. 15. august 1946 mottok han en dom for landssvik grunnet sitt NS-medlemskap.³³ 25. september 1946 fikk Rian tilbake legelisensen sin, og drev deretter privatpraksis.³⁴ Rian døde i 1982.³⁵

Kilder og metode

Kildene benyttet i denne oppgaven stammer for det meste fra tre typer samlinger: Korrespondanse til og fra Reitgjerdet og Kriminalasylet, pasientjournaler fra de samme asylene og landssvikersaken mot Egil Rian. I tillegg har jeg brukt publikasjoner i *Tidsskrift for den norske lægeforening* og enkeltstående bøker, samt årsrapporter fra *Sinnssykeasylenes virksomhet*.

Det er ulike utfordringer knyttet til å tolke å anvende kildematerialet. Når det kommer til korrespondansen til og fra asylene kan teksten i et brev kan ha vært villedende for å påvirke en mottaker, men om den derfor er unøyaktig med hensyn til de faktiske forholdene, formidler brevet likevel nøyaktig hva senderen ønsket at mottakeren skulle lese. Noe problematisk er det også at enkelte brev kan være utelatt fra arkivet. Inntrykket er likevel at tilgangen til arkivkilder er mer enn tilstrekkelig til å diskutere problemstillingen.

Vedlagt i journalene ligger diagnoser og medisinsk informasjon, men selve journalene er for det meste nedtegnelser av dagliglivet på anstalten.³⁶ Likevel er ikke alt som skjedde med pasienten i dagliglivet journalført. Journalene forteller for det meste om perioder pasientene var vanskelige, urenlige, hadde bedringsperioder, hadde vrangforestillinger eller ble flyttet mellom avdelinger. De forteller om det som var langt nok fra det «normale» til at journalføreren syntes det var interessant eller viktig nok til å nedskrive.

³¹ Gogstad 1991: 122, 129 Dette inkluderer antageligvis noen av hjelpearbeidet som blir beskrevet i kapittel 4.

³² Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Ekspedisjonsdokument»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

³³ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

³⁴ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Dok. i særskilt liste - bevismatr. fremkommet etter domsavsigelsen»; Getz 1966: 385

³⁵ Larsen 1996: 501

³⁶ Skålevåg 2002: 51

Pasientjournaler er i utgangspunktet vanskelige for historikere som studerer psykiatri, da et grunnleggende spørsmål er hvorvidt det er pasientens eller legens stemme som er å finne i journalene.³⁷ For den som studerer pasientene eller institusjonen er dette problematisk, men i mindre grad her. Oppgaven studerer nettopp legen, og der det er Rian som har skrevet i journalene er det stemmen hans som kommer frem. Den sparsomme journalføringen som følge av krigstilstanden gjør det likevel vanskelig å finne Rian sin stemme. Korrespondansen og administrative dokumenter har derfor vært mer sentrale enn journalene for å diskutere Rians praksis på Reitgjerdet og Kriminalasylet. Rian blir derfor i større grad diskutert som administrator enn som utøvende lege ved disse institusjonene.

Som i forskningslitteraturen, er ikke begrepene kastrering og sterilisering alltid brukt nøyaktig i kildene. Noen ganger blir også begrepet «seksualinngrep» benyttet, og det kan være uklart hvilke av de to inngrepene det er snakk om. Journalene til Rian virker likevel å være ganske presise om dette, og med tanke på Rians engasjement for nettopp dette temaet har jeg tatt utgangspunkt i at han ikke blandet de to inngrepene.

Pasientjournaler inneholder i utgangspunktet ofte en enorm mengde informasjon, men forholdene var annerledes under Rians periode. Asylens store overbelegg under krigen, og Rians mange arbeidsoppgaver og engasjementer, gjorde at journalene ble ført kortfattet. Spesielt gjelder dette Kriminalasylet hvor de fleste journalene fra krigen ikke er utfylt overhodet, men også ved Reitgjerdet er journalene betydelig mindre utfyllende enn før og etter krigen. For å få et jevnt bilde av Rian over tid, og for å se på kontinuiteten hans i forhold til andre overleger, har jeg lest alle journalene fra Kriminalasylet under Rians periode, og følgende pasientjournaler fra Reitgjerdet: De fem første pasientjournalene hvert år mens Rian var overlege, samt de fem første fra januar og juni 1939.³⁸ Rian tiltrådte 1. april 1939, og på denne måten er også noen journaler fra før han overtok og noen av de første som ble ført mens han var overlege, inkludert. Til sammen er dette et forsøk på å konstruere et tverrsnitt av Rians journaler, uten å inkludere dem alle. Grunnet rammene for omfanget av avhandlingen var det nødvendig å gjøre prioriteringer i utvalget av kilder. Skulle jeg ha studert Rians legepraksis i større detalj, ved eksempelvis å se på diagnosene hans eller

³⁷ Aaslestad 2007: 31

³⁸ Nummeringen av journaler er basert på når pasienten ble innlagt. Pasienter som ble innlagt før Rians tid, men som var innlagt under hans periode er ikke med i utvalget. Noen av journalene i utvalget omhandler pasienter som ble innlagt under Rians periode, men som også lå i flere år etterpå. Her har jeg da ikke lest journalføringen som ble gjort etter Rians tid.

behandlingspraksis sammenlignet med andre leger i samtiden, hadde jeg måttet lese enorme mengder pasientjournaler fra Reitgjerdet og Kriminalasylet, men også fra andre asyler. Dette er derimot utenfor oppgavens omfang.

Dokumentene i landssviksakene er en rekke dokumenter hentet fra forskjellige arkiver og sammenhenger, samlet sammen av rettsapparatet. Dette gjør det mulig å få en forståelse av hva politiet og retten la vekt på. Samtidig innebærer det også at informasjon de ikke fant interessant eller relevant kan være utelatt. Knapphet på ressurser som tid, midler og funksjonærer gjorde også at deler av saksgangen ble overflattisk, og kan derfor være mangelfull. Parter i rettssaken kan ha ønsket å vinkle saken på en bestemt måte også når det kommer til hva som ble inkludert. I rettssaken mot Rian er det eksempler på dokumenter vedlagt av den nazistfiendtlige tidligere Medisinaldirektøren Karl Evang, og et avisutklipp som Rian selv tok med til politiet.³⁹ I avhør har antageligvis også Rian forsøkt å fremstille seg på en heldig måte ved å fortelle om gode gjerninger og intensjoner, og eventuelt være tilbakeholden med det motsatte. Avhør av vitner kan være problematiske både med tanke på motiver, men også med tanke på minneforflytning. Noen av de avhørte hadde dessuten også vært medlemmer av NS og Norsk-Tysk selskap. Da de vitnet om de gode gjerningene Rian hadde gjort i samarbeid med dem, kan de derfor ha hatt interesse av å fremstille Rian, så vel som seg selv, i et godt lys. Ansatte på Reitgjerdet og Kriminalasylet kan ha forklart seg fordelaktig om Rian om de eksempelvis ønsket å beholde ham som sjef. Retten var derimot ikke spesielt kritisk ovenfor vitnenes eller Rians fremstilling: «Retten antar at det ikke er grunn til å dra i tvil riktigheten av de opplysninger om hendingsforløp som tiltalte således har gitt.»⁴⁰

Rettsakene mot landssvikene fungerte både som et juridisk og et politisk oppgjør. Den tok både for seg de tiltaltes forbrytelser, altså forræderi, men også deres politiske sinnelag som nazist.⁴¹ Det kommer likevel ikke tydelig frem av landssvikerdokumentene hvorvidt den tiltalte primært ble dømt for forræderi eller nazisme, da mange skyldspørsmål ble summarisk avgjort ved at tiltalte hadde vært medlem av NS. Dette gjelder også generelt for de mange forholdene landssvikere ble dømt for. Forholdet mellom den totale straffeutmålingen og de forskjellige punktene tiltalte var skyldig i kommer ikke tydelig frem.⁴²

³⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Redegjørelse fra Karl Evang ang. siktede»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Utklipp av Adresseavisa av 28.09.45 innlev. av sikt.»

⁴⁰ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

⁴¹ Dahl 2017: 194-195

⁴² Figueiredo 2004: 42

Et problem med tekster skrevet av Rian er at de låner mye av hverandre, og tidvis fremstår som reviderte utgaver av samme tekst. To manuskripter han skrev for radioforedrag endte i NS sine månedshefter, noe vi skal komme tilbake til. Kapitler han skrev i bøker ser også ut til å låne mye fra disse manuskriptene. Det er derfor ikke alltid åpenbart om det er den originale eller reviderte utgaven av en formulering som er mest relevant, om det i det hele tatt er tydelig i hvilken rekkefølge de er skrevet.

Det er etiske problemstillinger knyttet til bruk av navn på pasienter i forskning. De aktuelle pasientjournalene i denne oppgaven er riktignok gamle, men der det ikke har bidratt til analysen har jeg valgt å ikke navngi pasientene. De fleste ansatte er på samme måte omtalt etter stillingen de hadde. Ansatte som er nevnt flere steder i oppgaven har jeg inkludert navnet på, slik at det kan sees i sammenheng med hverandre.

Kapittel 2: Eugenikken og dens vitenskapelige kontekst

For å kunne forstå Egil Rian og de eugeniske synspunktene hans, må vi forstå den videre konteksten rundt diskursen om eugenikk i første halvdel av 1900-tallet. Eugeniske idéer var vanlige i Rians samtid. De hadde eksistert blant vitenskapsmenn og folk fra de fleste politiske leire, siden den siste halvdel av 1800-tallet. I dette kapitlet diskuteres hvordan biologisk og antropologisk forståelse la grunnlaget for den eugeniske bevegelsen, og deretter diskuteres hvordan eugenikk ble implementert politisk – først internasjonalt og deretter i Norge.

Pionérer innen biologi og ny forståelse av sinnssykdom

I eldre samfunn var primitive former for seleksjon utbredt. I Norge ble eksempelvis vanskapte barn lagt ut i skogen for å dø. Denne praksisen var vanlig frem til 11-1200 tallet, og forsvant gradvis etter hvert som kristendommens økende innflytelse kriminaliserte den.⁴³ Slik selektering var basert på skjønnsmessige kriterier og ofte tilfeldig, da den eksempelvis var avhengig av hvorvidt foreldrene hadde råd til å ta vare på barnet.

Den industrielle revolusjon forandret de tradisjonelle samfunnsstrukturene dramatisk, og mange begynte å se på sinnssykdom som et produkt av sivilisasjon og det moderne samfunnet. Industrialiseringen ble forstått slik at den fjernet tradisjonelle fellesskap som kirke og familie. Denne stabiliteten ble erstattet av geografisk og sosial mobilitet, en rotløs tilværelse preget av jag etter suksess. Det moderne samfunnets luksus førte til en svekket moral og sinnssykdom ble derfor delvis forstått som, og delvis spådd at ville bli, et overklassefenomen. Fra midten av 1800-tallet var det en allmenn oppfatning at de fleste rammet av sinnssykdom kom fra de dårligere stilte delene av samfunnet.⁴⁴ I før-moderne samfunn ble sinnssyke sett på som artige karakterer, så sant de ikke ble ansett for å være farlige. Med industrialiseringen vokste den «moderne humanitære» forståelsen frem til at de var et problem som burde håndteres og skilles fra samfunnet forøvrig.⁴⁵

Grunnleggeren av moderne arvelære, og dermed den første inspirasjonen til den eugeniske diskursen, var munken Gregor Mendel. I 1866 publiserte han artikkelen *Versuche Über Pflanzen-Hybriden*, som for første gang tok for seg konseptet vi i dag vil kalle gener: Ved hjelp av enkel matematikk og differensiering mellom dominante og recessive egenskaper kunne hyppigheten av

⁴³ Westlie 1995: 31-32

⁴⁴ Scull 2016: 224, 229 Sinnssykdom var datidens begrep for det vi i dag vil kalle psykiske lidelser. Begreper som åndssvak, evnesvak, sjelelig svekket og idiot, betegnet ulike former for psykiske lidelser og ulike grader av psykisk utviklingshemming.

⁴⁵ Broberg & Roll-Hansen 2005: 15

en gitt egenskap i erteplanters avkom beregnes. Mendels lære gikk derimot i glemmeboken, og ble først gjenoppdaget 35 år senere.⁴⁶

Mer kjent i samtiden sin ble Charles Darwin, som i 1859 publiserte *Artenes Opprinnelse*. Darwin mente at artene stadig forandret seg, og tilpasset seg omgivelsene sine. Dette skjedde ved at individene med egenskaper som var best tilpasset omgivelsene sine overlevde lettere og fikk flere avkom. Sammen med Mendel la Darwin det viktigste grunnlaget for videre forskning på arvelighet.⁴⁷

Biologen August Weismann videreutviklet darwinismen ved å mene at tilegnede egenskaper ikke kunne gå i arv. På den måten oppstod det et klarere skille mellom «darwinisme» og «lamarckisme».⁴⁸ Naturforskeren Jean-Baptiste Lamarcks arvelære gikk ut på at tilegnede egenskaper kunne nedarves, og var i begynnelsen mer anerkjent enn Darwin. Historiker Svein Atle Skålevåg foreslår 1909 som året den mendelske forståelsen av genetikk fikk gjennombrudd i norsk medisin. Den darwinistiske forståelsen av utviklingen av arter, kunne også brukes på andre områder. Skålevåg påpeker at det er påfallende at tilregnelighet og sinnssykdom etter hvert blir forklart som et ledd eller stadium i individets utvikling. Mennesket gikk gjennom en gitt intellektuell, moralsk og biologisk utvikling i løpet av livet, og avvik fra dette indikerte abnormalitet.⁴⁹

Tesen om degenerasjon

I 1857 publiserte legen Bénédict-Augustin Morel *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine et des causes qui produisent ces variétés malades* hvor han formulerte tesen om degenerasjon. Sinnssykdom var ikke et produkt av sivilisasjon, men en trussel for den. Sinnssykdom ble verre over tid, ble nedarvet gjennom generasjoner, og truet derfor med å bryte ned samfunnet. Charles Darwins hovedverk kom to år etter Morels tese ble publisert, men en annen arvelighetsteoretiker var mer anerkjent i disse årene. Tilhengerne av degenerasjon tok i starten utgangspunkt den Lamarckistiske forståelsen om at tilegnede egenskaper kunne gå i arv. Et barn kunne utvikle sinnssykdom som et resultat av en forfaders drikkfeldighet, og slik kunne sinnssykdom forstås omtrent som en arvesynd. Degenerasjon ble dessuten forstått

⁴⁶ Westlie 1995: 32

⁴⁷ Ibid: 33-34

⁴⁸ Kyllingstad 2004: 17

⁴⁹ Skålevåg 2002: 323, 352-353

som et akselererende fenomen: Én synd kunne føre til galskap i neste generasjon, som gjorde neste generasjon til *idioter* og som til slutt endte i en steril generasjon som slik utslettet slektslinjen. Psykiatriens dårlige resultater i sammenheng med kurering, ble derfor ansett som mindre uheldig. Dette fordi en «kurent» pasient kun klarte å holde symptomene i sjakk inntil pasienten igjen ble sluppet ut i samfunnet og kunne spre degenerasjonen sin. Degenerasjon ble brukt til å forklare en rekke problemer ved det moderne samfunn, som prostitusjon, kriminalitet, alkoholisme, hysteri og fysiske deformasjoner.⁵⁰ For franskmennene spilte også frykten for degenerasjon sammen med frykten for et nasjonalt forfall.⁵¹ Degenerert ble etter hvert et begrep som dekket vidt forskjellige ting – alt fra minkende høflighet til avvikende seksuell oppførsel og tilbakestående individer.⁵² Etter første verdenskrig, hvor en generasjon av nasjonenes antatt beste unge menn ble drept, økte frykten for at det moderne samfunnet var truet av forfall.⁵³ Moderne kunst, jødisk innflytelse og «negermusikk» ble etter hvert også sett på som symptomer på degenerasjon. Forståelsen av biologisk degenerasjon hadde likevel i utgangspunktet ingenting med raser eller raseblanding å gjøre, men ble sett på som et fenomen som skjedde innad i én populasjon. Alkohol ble ofte forstått som degenerasjonens årsak, og abnormal seksualitet var et symptom.⁵⁴

Antropologiens inntog

Antropologi var en ny og fremvoksende vitenskap på andre halvdel av 1800-tallet, som fikk stor prestisje i europeiske vitenskapsmiljøer. Antropologiens datidige raseklassifisering, og utviklingen av konseptet om en overlegen germansk rase, var betydningsfulle bidrag til de senere eugeniske idéene. Antropologer påsto at den økte geografiske og sosiale mobiliteten som industrialisering og urbanisering førte med seg, fjernet de naturlige skillene mellom klasser og førte til raseblanding og biologisk degenerasjon. Historikeren Jon Røyne Kyllingstad skriver at norske antropologer hadde sterke koblinger til sine tyske kollegaer, og kan i denne sammenheng ansees som en periferi i det tyskspråklige vitenskapsmiljøet. Danske og svenske antropologer var sentrale i utviklingen av metodene i antropologien, og fremsatte eksempelvis epokeinndelingen som inneholdt

⁵⁰ Scull 2016: 243-245

⁵¹ Ibid: 246; Skålevåg 2002: 322. Frankrike var blitt ydmyket av tyskerne i 1871 og hadde lavere fødselstall enn Tyskland, noe man fryktet ville føre til enda færre soldater ved neste konflikt.

⁵² Hansen 2005: 33

⁵³ Kyllingstad 2004: 83

⁵⁴ Skålevåg 2002: 334, 338

steinalder, bronsealder og jernalder.⁵⁵ Det som etterhvert ble et sentralt element i raseklassifiseringer var idéen om forskjellige skalletyper:

Elaborating previous theories by the zoologist, archaeologist, and ethnographer Sven Nilsson, Retzius claimed that people of different nations had different skull shapes. Thus, the cephalic index could be used to measure the mental ability of ethnic groups and to identify the ethnicity of human archaeological remains.⁵⁶

Slik utviklet den svenske antropologen Anders Retzius kefalindeksen allerede på 1840-tallet, som kom til å bli brukt lenge etter 2. verdenskrig. De tidligere etablerte raseklassifiseringene, som eksempelvis den hvite rase, kunne derfor deles inn i ytterligere underraser. Langskaller ble ansett for å ha mer utviklede sjelsevner, og var derfor mer intelligente enn kortskaller. Slaverne var opprinnelig kortskaller, mens germanerne var langskaller. På denne tiden ble biologisk og lingvistisk avstamning antatt å henge sammen, og den germanske rase besto derfor av germansktalende folk.⁵⁷

Antropologien fikk snart forteste i Norge. Jon Røyne Kyllingstad beskriver deler av årsaken slik:

I og med at det hersket en bred internasjonal enighet om at Norge lå midt i den nordiske rasens kjerneområde, synes antropososiologien å fremstå som et glimrende retorisk verktøy for norske nasjonalister som på denne tida arbeidet hardt for å skape en selvbevisst norsk nasjonalfølelse og markere Norge som en moderne nasjon med en selvstendig identitet i forhold til Sverige.⁵⁸

Basert på blant annet Sven Nilsson kom den norske historikeren Rudolf Keyser frem til en innvandringsteori som hevdet at svenskene og danskene var germanske folk som hadde migrert til Norden sørfra, mens nordmenn var et germansk folk som hadde migrert nordfra. Germanerne var dessuten sterkere og smartere enn samene. Slik ble den norske nasjonen konstruert som både en biologisk og lingvistisk enhet, som gjorde distinksjonen mellom biologiske og kulturelle egenskaper uklar. På 1850- og 1870-tallet ble Keyzers argumenter imøtegått. Historikeren Ludvig K. Daae mente nordmenns unikhhet skyldtes tilpasning til det norske miljøet og historikeren og

⁵⁵ Kyllingstad 2004: 23; Kyllingstad 2012: 47, 50

⁵⁶ Ibid: 47

⁵⁷ Kyllingstad 2004: 22, 24, 181 Indoeuropeisk ble dessuten ansett som synonymt med arisk.

⁵⁸ Ibid: 60-61

politikeren Ernst Sars kritiserte Keyser for å blande sammen konseptene nasjon og rase. Da Sars sammen med folkloristen Moltke Moe publiserte artikkelen *Norske folketyper* i 1900, tok de det likevel for gitt at den norske nasjonen besto av to raser differensiert av skalletyper, men de mente at nasjonen i stedet burde sees som et kulturelt produkt av omgivelsene.⁵⁹ Legen Carl Oscar Eugen Arbo kom ved å måle rekrutter i hæren frem til at kortskaller med mørkt hår og brune øyne bodde langs sør og vest-kysten, mens innenlandsdalene var bebodd av blonde, blåøyde langskaller.⁶⁰ Fra begynnelsen av 1900-tallet var det likevel relativt stor enighet om at den dikotomiske inndelingen med kun to skalltyper var for enkel. I tillegg til opphavet til nordmennene var også opphavet til samene et spørsmål med politiske implikasjoner – dette hadde betydning både for assimileringspolitikken og for grensereguleringene i nord.⁶¹

Jon Røyne Kyllingstad skriver at det går en rød tråd fra Arbos mening om at skalleform og mentale egenskaper hang sammen, på 1880-tallet, og frem til raseideologi. Antropologen Halfdan Bryn, som blir diskutert videre senere i kapitlet, «fremstår som ekstrem, men det allikevel mulig å hevde at han bare forfulgte i sin ytterste konsekvens ideer som i en lang periode hadde vært akseptert som vitenskapelig tankegods».⁶²

Kriminologiens far, antropologen Cesare Lombroso, publiserte i 1876 *L'uomo delinquente* (Forbrytermennesket). Lombroso mente at kriminalitet lå i enkelte menneskers natur. Kriminelle var født slik, de hadde en rekke abnormale fysiske og psykiske karakteristikk som skilte dem fra «normale» mennesker og de var relikvier av en mer primitiv form for mennesker.⁶³ Lombroso var uenig i den tidligere forståelsen av at kriminalitet ble begått av fri vilje for vinningens skyld. I stedet manglet forbrytermennesket fri vilje, og å straffe med mål om preventiv effekt var derfor

⁵⁹ Ibid: 25, 45, 47, 61-62; Kyllingstad 2012: 48, 55 For Sars var det viktig å tone ned striden innad i partiet Venstre, som blant annet inneholdt målstriden, ved å påpeke at «det norske» var et produkt av et historisk samspill mellom den tradisjonelle bondekulturen og den europeiske elitekulturen.

⁶⁰ Flere forsøk ble også gjort på å separere nordmennene i forskjellige grupper. Den første gruppen hadde bodd i landet siden stein- og bronse-alderen, mens den andre gruppen hadde innvandret under jernalderen. Det var ifølge Arbo dessuten påviselig sammenfall mellom dialekt og skalleform. I motsetning til svenskene Nilsson og Retzius mente han altså at det fantes kortskaller i den norske befolkning, og ikke bare blant samene. Geologen Andreas M. Hansen mente å kunne påvise en geografisk korrelasjon mellom stemmegiving i stortingsvalg og skalleform: De konservative kortskallene stemte Høyre, og de fremskrittvennlige langskallene stemte Venstre. Hansen mente videre at langskaller søkte byene og utgjorde byintelligentsiaen, og at de kulturskapende elementene derfor av rent biologiske årsaker var sterkest representert i byene. Kyllingstad 2004: 47-49, 51

⁶¹ Ibid: 53-54, 57; Kyllingstad 2012: 49 Denne debatten sentrerte rundt hvorvidt samene var de originale beboerne av Norden eller om de var innvandrere fra Asia.

⁶² Kyllingstad 2004: 174

⁶³ Et eksempel på en fysisk karakteristikk av den fødte forbryter var tatoveringer. Tatoveringer var rester av et primitivt språk. Skålevåg 2002: 333-334

håpløst. For å forstå kriminalitet måtte forskerne og samfunnet gå vitenskapelig til verks og forsøke å forstå forbryterens biologi.⁶⁴

De eugeniske bevegelsene oppstår

I 1865 i Frankrike ble begrepet *puériculture* først definert som å ta vare på helsen til nyfødte for å forbedre arten, men det fikk ikke anseelse. I 1896 gjenoppfant obstetrikeren Adolphe Pinard begrepet, da han mente negative omstendigheter under svangerskap påvirket barnet permanent.⁶⁵ Pinard var først tilhenger av lamarckistisk forståelsen av arv, men konverterte etter hvert til en darwinistisk forståelse der det sosiale elementet ikke hadde noen plass for å forstå arv. Slik beveget han seg nærmere den eugeniske forståelsen som var i utvikling i andre land.⁶⁶

Darwins fetter, antropologen Francis Galton, tok utgangspunkt i Darwins teori og utviklet sin egen vitenskap som han kalte eugenikk. Galton mente talent og karakter kunne arves, og ønsket å avle frem en «superrase» ved å manipulere ekteskap i flere generasjoner. Eugenikken ble populær, da mange fryktet en rasemessig degenerering av den hvite og den nordiske rase.⁶⁷

I 1904 opprettet den tyske legen og biologen Alfred Ploetz et institutt for rasehygiene i Tyskland, som inspirerte til opprettelsen av lignende institutter i USA og de fleste europeiske land. Ploetz var redd for at menneskerasen skulle degenereres om samfunnet fulgte det kristne og sosialistiske budskapet om å ta vare på alle de svake, og han argumenterte derfor for å avlive syke nyfødte barn.⁶⁸ Ploetz som ønsket å forbedre menneskerasen som helhet kom senere i konflikt med nazistene over universaliteten til rasehygiene.⁶⁹

I 1904 åpnet også biologen og eugenikeren Charles Davenport sitt institutt for «eksperimentell evolusjon» i USA. Et av Davenports prosjekter var *The Trait Book* som forsøkte å kartlegge menneskets arveegenskaper – hvis målsetning i stor grad var lik dagens *The Human Genome Project*. Kunnskapen om menneskers arveanlegg ønsket Davenport å benytte for praktiske formål. Han var motstander av raseblanding, og forkjemper for sterilisering av «laverestående».⁷⁰ Carnegifondet og Rockefellerfondet bevilget mye penger til Davenport, samt

⁶⁴ Rafter 2008: 65-76

⁶⁵ Obstetrik omhandler svangerskap og fødsel.

⁶⁶ Schneider 1986: 266, 270-271, 275

⁶⁷ Westlie 1995: 34-45

⁶⁸ Westlie 1995: 35-36

⁶⁹ Spektorowski 2004: 99. Spektorowski omtaler konsekvent Ploetz som «Alfred Pletz».

⁷⁰ Westlie 1995: 37-38, 52-53

arvelighetsforskning i Europa inkludert Norge.⁷¹ Rockefellerfondet endte ikke støtten sin til tysk arvelighetsforskning før 1939.⁷² Samfunnselitene i USA, de dominerende anglosaksiske «nordiske» protestantene, fryktet at de skulle gå til grunne i takt med økt innvandring fra det katolske Sør- og Øst-Europa.⁷³ Dette forklarer antageligvis hvorfor samfunnselitene, som de store industrigigantene, støttet eugenikken.

Davenport's forskning kom etter hvert frem til at det farligste for samfunnet ikke var de mest pleietrengende, men derimot de som kunne skaffe seg en partner og få barn.⁷⁴ Den eugeniske bevegelsen i USA kan beskrives som et lite antall dedikerte aktivister, hvis idéer skapte stor interesse i samfunnet.⁷⁵

Historiker Bjørn Westlie skriver at det blant arvehygienikerne fantes både fremtidsoptimister, som ønsket å forbedre menneskearten, og de som ville bruke arvehygienen som et redskap til å unngå et truende utfall.⁷⁶ Egentlig fremstår ikke disse standpunktene så forskjellige, og de trenger ikke å utelukke hverandre: Rasehygienen kunne brukes til å gagne menneskeheten, men om det ikke ble gjort ville det få uheldige konsekvenser.

Implementeringen av eugenikk i USA og Europa

Først ute med eugeniske steriliseringer var doktor Harry Sharp, i Jeffersonville State Prison i Indiana i USA.⁷⁷ Sharps arbeid la grunnlaget for verdens første eugeniske steriliseringslov: I 1907 åpnet delstaten Indiana for tvangssterilisering, og innen 1937 hadde 32 andre delstater formulert lignende lover.⁷⁸ I 1927 formulerte juristen Oliver Wendell Holmes fordelen ved sterilisering slik i den amerikanske høyesteretten: «It is better for all the world, if instead of waiting to execute degenerate offspring for crime, or to let them starve for their imbecility, society can prevent those who are manifestly unfit from continuing their kind».⁷⁹ Innen 1940 tillot 48 delstater

⁷¹ Begge disse fondene var veldedighetsfond, basert på formuene til industrigigantene Andrew Carnegie og John D. Rockefeller.

⁷² Ibid: 38-39

⁷³ Kyllingstad 2004: 82

⁷⁴ Westlie 1995: 47

⁷⁵ Reilly 1987: 155, 160

⁷⁶ Westlie 1995: 45. Både Ploetz og Davenport er å finne i den andre kategorien.

⁷⁷ Hansen 2005: 13-14 Hovedformålet med steriliseringene var ifølge Sharp å unngå masturbering og annen uønsket seksuell aktivitet, men han anså fjerning av reproduktive egenskaper som en positiv bivirkning. Hansen skriver at det har vært bred konsensus blant eksperter etter 1920 om at sterilisering kun har psykologisk påvirkning på seksualitet, og at det kan ha vært dette Sharp observerte.

⁷⁸ Westlie 1995: 61-62

⁷⁹ Scull 2016: 266

tvangssterilisering, men kun en håndfull, inkludert progressive California, utførte det i særlig grad.⁸⁰ I tillegg til å unngå degenerasjon blant hvite, ble sterilisering i USA, og spesielt i sørstatene, sett på som et middel for å bekjempe «the negro problem».⁸¹ Omfanget av sterilisering i USA økte under depresjonen på 30-tallet. Rasjonalet var at slike inngrep ville føre til færre utgifter for staten i fremtiden.⁸² Først ute med en eugenisk steriliseringslov i Europa var den sveitsiske kantonen Vaux i 1928, og den første europeiske staten var Danmark i 1929.⁸³ Norge fikk en steriliseringslov i 1934, etter at åtte andre europeiske land, fire amerikanske land og Tyrkia allerede hadde innført steriliseringslover.⁸⁴ Norge og Norden var relativt sent ute med steriliseringslover, da eugenikken hadde vært i nedgang frem mot 30-tallet i den engelsktalende verden.⁸⁵

Implementeringen av eugenikk i Nordens velferdsstater

Med unntak av Tyskland var Sverige, som også fikk en steriliseringslov i 1934, det landet hvor flest inngrep ble gjort.⁸⁶ Den svenske steriliseringsloven ble benyttet mye mer effektivt enn tilsvarende lover i resten av Norden. 3000 ble sterilisert i Sverige fra 1935 til 1941, da en revidert utgave av loven fikk tallene til å øke ytterligere. Også godt inn på 1950-tallet overgikk svenskene vesentlig sine nordiske naboer når det kom til antall steriliseringer, både i absolutte tall og relativt til befolkningen.⁸⁷

I Sverige, hvor mange av medlemmene i *Svenska sällskapet för rashygien* var venstreliberale med engasjement for sosial reform, ble eugenikk sett på som statens ansvar: I motsetning til sine britiske og amerikanske fagfeller mente svenske eugenikere at staten burde finansiere forskning på degenerasjon. Dette ville spare staten for store beløp som ellers ville gått til pleie.⁸⁸ Den svenske eugenikken var et middel for å promotere produktiv velferd. Statsviteren Alberto Spektorowski mener eugenikken var forlokkende for svenske sosialdemokrater fordi det lovet vitenskapelige løsninger på sosiale problemer og fordi sosialdemokratiet så på seg selv som

⁸⁰ Ibid: 266

⁸¹ Dorr 2006: 375

⁸² Reilly 1987: 162

⁸³ Broberg & Roll-Hansen 2005: XIV; Hansen 2005: 10. Når en lov omtales som en steriliseringslov er det fordi dette er det sentrale aspektet av loven for denne oppgavens formål. Mange av disse lovene omhandlet også kastrasjoner og abort.

⁸⁴ Westlie 1995: 63

⁸⁵ Roll-Hansen 2005a: 186; Roll-Hansen 2005b: 268 For øvrig er det interessant at det i all hovedsak var protestantiske land som innførte slike lover, da motstanden i katolske land var for stor.

⁸⁶ Westlie 1995: 63; Spektorowski 2004: 92; Broberg & Tydén 2005: 135

⁸⁷ Broberg & Tydén 2005: 108, 137

⁸⁸ Björkman & Widmalm 2010:382-383

en garantist for nasjonens overlevelse.⁸⁹ Medlemmer av samtlige partier i Sverige var for rasehygiene, men den første til å foreslå en steriliseringslov var en sosialdemokrat og det var en sosialdemokratisk regjering som la fram lovforslaget til riksdagen i 1934.⁹⁰ Sosialdemokratenes ideal var effektiv velferd og folkehelse, og slik ble de blant de fremste forkjemperne for eugenisk sterilisering.⁹¹ Også i Danmark var det sosialdemokratiske partiet den fremste pådriveren for eugenikk blant partiene.⁹² Eugenikken spilte likevel en mindre rolle i Danmark enn i Norge, Sverige og Finland, noe som kan skyldes at Danmark ble ansett for å være mer etnisk homogent.⁹³

Historiker Nils Roll-Hansen beskriver eugenikk som en integrert del av de fremvoksende velferdsstatene i Norden på 30- og 40-tallet.⁹⁴ Historiker Jon Røyne Kyllingstad beskriver reformtankene i antropologien slik:

Tankemåten hadde både liberale og autoritære trekk. Det liberale aspektet var at man ønsket å skape et samfunn i tråd med menneskenes naturlige ønsker og behov. Det autoritære aspektet var ideen om at det fantes en elite som forvaltet kunnskap om hvordan menneskets natur var, og hvordan samfunnet burde utformes. Innenfor en slik tankeverden var det flytende og uklare overganger mellom ideer vi i dag vil oppfatte som reaksjonære og progressive, autoritære og demokratiske.⁹⁵

Implementeringen av eugenikk i Nazi-Tyskland og Sovjetunionen

Inntil 1933, da Tyskland innførte sin steriliseringslov, var steriliseringslover kun «blitt innført i det vi i vid forstand kan kalle demokratiske stater». Arvehygiene hadde vært praktisert i Tyskland før steriliseringsloven, men i 1933 fikk Tyskland «politiske ledere som var minst like ivrige etter å praktisere den nye vitenskapen som forskerne selv».⁹⁶ Før 1933 anså selv ikke de som var tilbøyelige til å fremheve den «ariske rasen», det å bevare nordiske karakteristikk som rasehygienens fremste formål. Etter sentraliseringen i helsesektoren og steriliseringsloven i 1933 fjernet nazistene i praksis ikke-rasistisk rasehygiene fra Tyskland. Alfred Ploetz anså USA for å

⁸⁹ Spektorowski 2004: 85, 91

⁹⁰ Ibid: 94; Broberg & Tydén 2005: 102

⁹¹ Ibid: 135

⁹² Hansen 2005: 32

⁹³ Broberg & Roll-Hansen 2005: 1. Danmark har hatt mye innvandring fra andre områder på det Europeiske kontinent, men det sentrale var at det ikke var mange fra «fjerntstående raser», som samer eller finner, i Danmark. Danmark hadde riktignok Grønland, men det var så fjernt at det hadde lite effekt på folks holdninger omkring raser. Hansen 2005: 9

⁹⁴ Roll-Hansen 2005b: 260

⁹⁵ Kyllingstad 2004: 185

⁹⁶ Westlie 1995: 64

være verdensledende innenfor eugenikken, mens andre tyske eugenikere anså de amerikanske lovene for å være tilfeldige: I USA fungerte sterilisering som straff, mens det i Tyskland var mer gjennomtenkt og organisert.⁹⁷

Fra omtrent 1930 begynte det internasjonale eugeniske nettverket som Davenport og norske Alfred Mjøen tilhørte, å miste anseelse i sine hjemland. Unntaket her var de tyske medlemmene som fikk økende prestisje i Tyskland, noe som akselererte etter nazistenes overtagelse i 1933.⁹⁸ Jon Røyne Kyllingstad skriver at det var:

[...] et komplekst forhold mellom nazisme, rasehygiene, antropologi og «den nordiske tanke». Kritikken mot rasedogmene begynte å vokse frem før nazismen hadde blitt en truende realitet. Og ideer som hadde klare likhetstrekk med nazistenes raseideologi, vant sterkt innpass i tysk antropologi allerede før 1933.⁹⁹

Tre år etter Hitlers maktovertakelse i Tyskland, i 1936, ble Harry H. Laughlin, som var Charles Davenports assistent og daglige leder av Eugenic Record Office, utnevnt til æresdoktor ved Universitetet i Heidelberg i Tyskland. Ifølge Bjørn Westlie pågikk samarbeidet «mellom tyske, europeiske og amerikanske forskere [...] helt opp til 1945».¹⁰⁰ Den britiske eugenikeren Pitt-Rivers formulerte i 1934 at nasjonalsosialisme og eugenikk var det eneste som kunne redde vestlig sivilisasjon fra bolsjevisme og biologisk degenerasjon. Britiske eugenikere var likevel noe mindre entusiastiske for tysk eugenikk enn amerikanerne, og de fleste britiske eugenikere antok en anti-nazistisk holdning gjennom 1930-tallet.¹⁰¹ Svensk statsstøttet eugenikk endret karakter i 1935 og tok avstand fra Nazi-Tyskland og rasistiske idéer i eugenikken. Likevel fortsatte den, som tidligere beskrevet, å legitimere tvangssterilisering på eugenisk grunnlag.¹⁰² Eugeniske argumenter var det vanligste grunnlaget for sterilisering i Sverige frem til 1948.¹⁰³ Ifølge Alberto Spektorowski forklares den eugeniske likheten mellom sosialdemokratiske Sverige og nazistiske Tyskland ved at de begge var produkter av «produktivistisk sosialisme»: Den svenske eugenikken var den demokratiske varianten og den tyske den autoritære.¹⁰⁴

⁹⁷ Spektorowski 2004: 100-101

⁹⁸ Kyllingstad 2012: 51

⁹⁹ Kyllingstad 2004: 166

¹⁰⁰ Westlie 1995: 54

¹⁰¹ Hart 2012: 34, 37, 47, 59

¹⁰² Björkman & Widmalm 2010:395

¹⁰³ Lynöe 2007: 17

¹⁰⁴ Spektorowski 2004: 87, 99

Også i Sovjetunionen og blant marxister var det i en periode en stor eugenisk bevegelse. Toneangivende personer på «venstresiden» så positivt på eugenikk, og i USA og Storbritannia fantes det en «Bolshevik Eugenic»-bevegelse.¹⁰⁵ Sovjetisk eugenikk fokuserte på positiv rasehygiene, samt Lamarcks forståelse av arv.¹⁰⁶ Biologen Trofim D. Lysenko ble den ledende genetikeren i Sovjetunionen. Han mente at arv var basert på miljøfaktorer, ikke ulikt Lamarck.¹⁰⁷ Etter 1933 mente flere sosialistiske leger at nazistene hadde korrumpert eugenikken, men flere delte fortsatt mange eugeniske premisser og var enig i steriliseringer av såkalte arvedefekte.¹⁰⁸

Blant historikere er det uenighet hvorvidt den nazistiske eugenikken representerer brudd eller kontinuitet i tysk eugenisk utvikling. Nils Roll-Hansen mener forskjellen mellom den nordiske eugeniske utviklingen, og den i Nazi-Tyskland, kan tilskrives kortvarige politiske forandringer, snarere enn særegne tyske forhold og en tysk «Sonderweg».¹⁰⁹ De nøyaktige årsakene til nazismens fremmarsj blant tyske leger er opp for debatt, men historiker Robert Neel Proctor mener en hovedårsak var opportunisme og frykt for arbeidsledighet. Det er uansett ingen grunn til å tro annet enn at nazismen var populær blant legene av samme grunn som blant resten av befolkningen. I stedet for å passivt følge ideologien, var de dessuten også med på å utforme den.¹¹⁰

Bjørn Westlie skriver at «Nazi-Tysklands arveforskning og arvehygiene diskrediterte en hel generasjon forskere – ikke bare i Tyskland, men i de fleste land».¹¹¹ Den tyske steriliseringsloven av 1933, som var eksplisitt basert på de i California og Virginia, resulterte i 400 000 steriliseringer mellom 1934 og 1939.¹¹² Deretter lanserte Hitler i 1939 T4-aksjonen, som var Hitlers forsøk på å avlive og utrydde rikets sinnssyke. I tillegg til holocaust og konsentrasjonsleirene var det T4-aksjonen som var det mest ekstreme resultatet av den tyske arvehygienen. T4-aksjonen ville ifølge statsviteren Adam Jones vært overgrepet nazistene hadde vært mest kjent for, om regimet falt i 1941.¹¹³ T4-aksjonen var legitimert med at den skulle utbalansere krigens kontraselektive effekter, da landets friskeste unge menn gikk i døden. Krigen

¹⁰⁵ Paul 1984: 568-569

¹⁰⁶ Positiv arvehygiene vil si å fremme gode arvestoffer, kontra negativ arvehygiene som ønsker å fjerne uønskede elementer. At Sovjetunionen foretrakk positiv rasehygiene sees i sammenheng med landets befolkningsnedgang.

¹⁰⁷ Spektorowski 2004: 102, 104

¹⁰⁸ Proctor 1988: 273-275

¹⁰⁹ Roll-Hansen 2005b: 266-267

¹¹⁰ Proctor 1988: 288-289

¹¹¹ Westlie 1995: 76

¹¹² Scull 2016: 266-267

¹¹³ Jones 2017: 368

var også med på å skjule handlingene.¹¹⁴ Etter massiv kritikk fra blant annet den katolske kirken ble aksjonen offisielt avblåst i 1941 med et resultat av 80 000 drepte, men aksjonen fortsatte videre i hemmelighet. Tallet på drepte sinnssykepasienter «i Tyskland fra 1939 til 1945 har blitt anslått til mer enn 200 000. I tillegg kommer den tyske tilintetgjøringen av sinnslidende i Polen, Slovenia og Sovjetunionen».¹¹⁵ T4-aksjonen fungerte på mange måter som opptakten til Holocaust, med dens eksperimentering med giftsprøyter og gasskamre.¹¹⁶ Robert Neel Proctor poengterer at selv om eugenikken i form av steriliseringsprogrammer, eutanasi prosjektene og rasistiske anlagte drap på minoriteter analytisk kan skilles, så er det viktig at nazistene så på disse formene som en del av det samme målet om en renere rase.¹¹⁷ Alle disse tre formene for biologisk manipulering ble dessuten karakterisert av formuleringen «life not worth living».¹¹⁸

Diskreditering av eugenikken internasjonalt

Deler av eugenikk-bevegelsen arbeidet for en forbedring av menneskeheten som helhet, og var ikke nødvendigvis opptatt av raser. Jon Røyne Kyllingstad skriver at mye av den eugeniske tankegangen var opptatt av hyppigheten av egenskaper som førte til arvelige sykdommer, utenom å vie mye tid til raseklassifisering. Deler av bevegelsen tok likevel til seg antropologiske raseidéer. Noen eugenikere, og da spesielt i Tyskland, Skandinavia og USA så også på beskyttelsen av den «nordiske rase» som deres hovedmål.¹¹⁹

Også Winston Churchill var påvirket av de eugeniske idéene i så stor grad at britiske myndigheter ikke ønsket å gjøre det offentlig kjent før 1992 - dette til tross for at det først etter den andre verdenskrig ble «politisk ukorrekt» å ha eugeniske holdninger.¹²⁰ Andre kjente personer som delte de eugeniske idéene var blant annet Woodrow Wilson, George Bernard Shaw, H. G. Wells, John Maynard Keynes, Irving Fisher og Theodore Roosevelt.¹²¹

Selv om nazistene diskrediterte eugenikken, skjedde ikke dette over natten. I USA fortsatte tvangssteriliseringer til utpå 1950-tallet, og mer enn halvparten av alle inngrep i USA ble gjort

¹¹⁴ Proctor 1988: 289

¹¹⁵ Haave 2008: 238

¹¹⁶ Rotzoll m.flere 2006: 22; Bryant 2005: 19-20; Scull 2016: 267

¹¹⁷ I vår tid forstås eutanasi som «aktiv dødshjelp» via giftsprøyte. I nazistenes sammenheng var det å utføre «barmhjertighetsdrap» på sinnslidende, da deres liv per definisjon ble regnet for å være lidelse. T4-aksjonen er det fremste eksemplet på dette.

¹¹⁸ Proctor 1988: 221-222

¹¹⁹ Kyllingstad 2012: 51

¹²⁰ Westlie 1995: 47

¹²¹ Scull 2016: 266; Spektorowski 2004: 89; Reilly 1987: 157, 160

etter nazistenes program var fullt operasjonelt.¹²² Nils Roll-Hansen skriver at eugenikken etter 2. verdenskrig fikk et rykte for å være en politisk konservativ og reaksjonær bevegelse, men at de tette båndene mellom eugenikken og sosiale reformer nå er veletablert i forskningen omkring temaet.¹²³ Roll-Hansen, sammen med den svenske historikeren Gunnar Broberg skriver også at ordet eugenikk har blitt assosiert med nazismen siden 1970-tallet. Å karakterisere en praksis eller idé som eugenisk har derfor vært å gjøre den totalt uakseptabel.¹²⁴ Mange tyske rasehygienikere fortsatte karrierene sine etter krigen ved å karakterisere forskningen sin som «menneskelig genetikk». De åpenbare ideologiske nazistiske fallgruvne ble fjernet fra verkene, men forskningsinteressene forble de samme.¹²⁵ Flesteparten av legene som hadde deltatt i T4 aksjonen fikk beholde stillingene sine.¹²⁶

Den antropologiske og eugeniske diskursen i Norge

I Norge var det kjemikeren Jon Alfred Mjøen som var den mest fremtredende arvehygienikeren. Etter å ha studert med Alfred Ploetz i Tyskland opprettet han et arvehygienisk laboratorium på Vinderen i Oslo i 1906. På et møte i Medicinerforeningen i 1908 la Mjøen frem *Det Norske Program for Racehygiene*, hvor han tok til orde for å forhindre den nordiske rasens degenerasjon. Her frontet han både positiv rasehygiene, negativ rasehygiene og en såkalt «profylaktisk rasehygiene».¹²⁷ Mjøen mente kulturnasjonene ville degenereres grunnet sosialstaten og dens «kontraselektive mekanismer».¹²⁸ Han var også opptatt av forbrytermennesket som et viktig og særegent biologisk problem.¹²⁹ Mjøen gikk inn for tvungen sterilisering og poengterte at «der må skjelnes mellom retten til å leve og retten til å gi liv».¹³⁰ Møtet i 1908 oppnevnte *Den Rådgivende Norske Komité for Racehygiene*, som senere skulle komme med en rekke drastiske eugeniske lovforslag. Komitéen skulle få stor innflytelse tross at den av mange akademikere ble ansett for å være en «legmannsorganisasjon».¹³¹

¹²² Reilly 1987: 161

¹²³ Roll-Hansen 2005b: 260

¹²⁴ Broberg & Roll-Hansen 2005: X

¹²⁵ Proctor 1988: 308

¹²⁶ Scull 2016: 366

¹²⁷ Profylaktisk rasehygiene vil si forebyggende rasehygiene

¹²⁸ Kyllingstad 2004: 84

¹²⁹ Mjøen 1938: 146

¹³⁰ Westlie 1995: 43

¹³¹ Ibid: 42-44

Mjøen fikk også øvrig politisk innflytelse, og han hadde «gode politiske kontakter helt inn i regjeringskretser».¹³² Han var medlem av Venstre, og på landsmøtet i 1914 holdt han foredraget *Spørsmålet om at gjøre race- og folkesykdommens behandling til statsfunksjon*. Selv om mange delte Mjøens tanker, fikk likevel ikke programmet noen umiddelbar politisk påvirkning.¹³³ Mjøen påvirket den politiske debatten i Norge, men synet hans fikk som regel ikke støtte hos landets ledende biologer. I det internasjonale nettverket til Mjøen var det før 1930-tallet kun Mjøen som ikke var regnet som en anerkjent forsker i eget land.¹³⁴ På tvers av den biologiske forskningen ved universitetene, mente Mjøen at raseblanding «systematisk førte til reproduksjon av hver parts slettere egenskaper».¹³⁵

Ifølge Jon Røyne Kyllingstad var det likevel ikke Mjøens meninger om nordisk overlegenhet som gjorde at han ble avskrevet. Eksempelvis var det illustrerende at antropologen Halfdan Bryn delte eksempelvis disse meningene. Likevel ble Bryn inkludert i samarbeid med ekteparet Alette og Kristian Schreiner, som var to av Mjøens kritikere.¹³⁶ Sammen med antropologene Schreiner studerte Bryn fysiske kjennetegn ved nesten 12 000 militærrekrutter med mål om å «få en oversikt over det norske folks rasemessige sammensetning».¹³⁷

Ekteparet Schreiner brøt etter hvert med Bryn, men selv om de var motstandere av Bryn og Mjøens idéer om en overlegen nordisk rase utelukket de likevel ikke at det fantes mer og mindre bra raser. Etter bruddet med Bryn fortsatte de å støtte en forståelse av et rasehierarki som kunne rangeres etter forskjeller i mentale egenskaper. Også i en studie publisert etter 2. verdenskrig mente Kristian Schreiner å ha påvist en forskjell i mentale egenskaper mellom raser. Kristian Schreiner mente samene var et urfolk som hadde vært i Norden minst fra før vikingtiden, og at de var en «ancient, “unspecialized,” and “infantile” race» med primitive fysiske og mentale karakteristikk. Alette Schreiner mente mennesker var mer intelligente enn dyr fordi de ble voksne senere, og derfor hadde hjernen lengre tid på å utvikle seg. På samme måte mente hun «hvite» var ferdig utvokste i 20-års alderen, og «laverestående menneskeslag» som «negere» kun vokste frem til de var ca. 15-16 år. I barndommen var mennesker kun mottagelige tankemessig, og først i slutten av tenåra, da «negrene» allerede var ferdig utvokste, utviklet mennesker selvstendig tenkning som

¹³² Kyllingstad 2004: 84

¹³³ Westlie 1995: 46

¹³⁴ Kyllingstad 2012: 51

¹³⁵ Dahl 1991: 381

¹³⁶ Kyllingstad 2012: 51

¹³⁷ Kyllingstad 2004: 12, 130-135

kunne gjøre dem til kulturmennesker. Konsepter om rase påvirket en rekke vitenskaper, som historie, arkeologi, lingvistikk og filologi og ble stadig debattert i disse fagmiljøene.¹³⁸ Kristian Schreiner kritiserte hovedsakelig Mjøen for å politisere eugenikken, og for å ikke basere seg på vitenskap.¹³⁹

Det akademiske miljøet ved Universitetet i Oslo, som mente Mjøens laboratorium på Vinderen manglet faglig tyngde, ønsket etter hvert sitt eget institutt for å «komme ut av skyggen» til Mjøen og bidra med «seriøs» forskning på området. I 1916 bevilget stortinget penger til opprettelsen av Instituttet for arvelighetsforskning.¹⁴⁰ Et av hovedargumentene for opprettelsen av det nye instituttet var eugenikken.¹⁴¹

En av initiativtakerne for instituttet var Norges første professor i psykiatri fra 1915, Ragnar Vogt, som i 1914 hadde gitt ut boken *Arvelighedslære og Racehygiene*, hvor han argumenterte for eugeniske virkemidler som ekteskapsforbud og sterilisering.¹⁴² Vogt var enig i at sinnssykdom i stor grad ble avgjort av arv, men han mente også at flere av sykdommene, i en Mendelsk forståelse, var recessive og ikke dominante.¹⁴³ I motsetning til Mjøen, som var opptatt av sammenhengen mellom alkoholisme og degenerasjon, mente dessuten Vogt at alkohol ikke hadde noe med arv å gjøre. Vogt avviste degenerasjon som et problem, men var mer bekymret for at den antatt biologiske overlegne overklassen fikk færre barn.¹⁴⁴ Vogt tok det for øvrig for gitt at den nordiske rasen var overlegen, og at svarte var underlegne hvite.¹⁴⁵ Han mente også at de biologisk svake skulle leve like godt som de biologisk sterke, men at det fortrinnsvis var de sterke som skulle få forplante seg.¹⁴⁶ Universitetsfløyen var ikke prinsipielt uenig med Mjøens syn på arv eller raser, men så først og fremst på ham som useriøs fordi han manglet medisinfaglig bakgrunn.¹⁴⁷

Bestyreren på det nye instituttet, og Norges første kvinnelige professor, biologen Kristine Bonnevie, ønsket å legge mer vekt på det vitenskapelige enn det politiske arbeidet.¹⁴⁸ Hun kritiserte Mjøen for å være misledende, men presiserte at hun ikke kritiserte det eugeniske

¹³⁸ Ibid: 119-120, 153-156; Kyllingstad 2012: 54-55

¹³⁹ Roll-Hansen 2005a: 159

¹⁴⁰ Westlie 1995: 48

¹⁴¹ Roll-Hansen 2005a: 160

¹⁴² Westlie 1995: 48

¹⁴³ Nils Roll-Hansen 2005a, s. 156-157; Kringlen 184

¹⁴⁴ Roll-Hansen 2005a: 156-158

¹⁴⁵ Ibid: 157; Kringlen 2007: 184

¹⁴⁶ Sundet 1980: 108; Kringlen 2007: 184

¹⁴⁷ Westlie 1995: 49

¹⁴⁸ Ibid: 50

utgangspunktet hans. Nils Roll-Hansen antar Bonnevis syn var at hun ønsket å skaffe bedre kunnskap om arvelighet, og at eugenikk deretter ville bli en naturlig praksis.¹⁴⁹

Roll-Hansen og Jon Røyne Kyllingstad beskriver legen Otto Lous Mohr som Mjøens motpol i den norske eugeniske debatten.¹⁵⁰ Mohr var ikke prinsipielt motstander av eugenikk, da han eksempelvis var bekymret for overbefolkning, men mente at kausaliteten for en rekke tiltak ikke var bevisbar. Han var likevel mer opptatt av miljøfaktorer, men da biologiske miljøfaktorer som hygiene, ernæring og trening. Han kritiserte også motstanderne av raseblanding, og argumenterte for at raseblanding også kunne ha fordelaktige konsekvenser.¹⁵¹

Både Alfred Mjøen og kritikerne hans var opptatt av vitenskapen: Nils Roll-Hansen skriver at viktigheten av eugenikken for Mjøen og tilhengerne hans sprang ut av vitenskapelig kunnskap. Hovedargumentet til Mjøens motstandere var at kunnskapen ikke var tydelig og sikker nok. De hevdet at samfunnet kunne og burde forbedres av tiltak basert på genetisk kunnskap, men at samfunnet enda ikke hadde tilstrekkelig kunnskap til å iverksette tiltak. Mjøen kunne tidvis være enig i at vitenskapen ikke hadde nok informasjon til å konkludere i alle spørsmål enda, men han anså risikoen ved å ikke iverksette tiltak for å være stor. Både når det kom til eugeniske tiltak og i spørsmålet om raseblanding argumenterte han derfor med at det var best å være føre-var.¹⁵²

Fløyen som besto av kritikere av Alfred Mjøen var den mest anerkjente i Norge. De manglet derimot det internasjonale nettverket hans, da Mjøen hadde de beste kontaktene med det internasjonale eugeniske miljøet. Mjøens tidsskrift *Den Nordisk Race* hadde for eksempel både Alfred Ploetz og Charles B. Davenport som redaksjonsmedlemmer. Davenport var et forbilde for Mjøen, og Davenport omtalte instituttet sitt som en «søsterorganisasjon» til Vinderen Biologiske Laboratorium.¹⁵³ Til tross for Mjøens anekdotiske forskning, bidro han stort til den amerikanske debatten om raseblanding. Davenport forsøkte på et tidspunkt å rekruttere Kristine Bonnevie til instituttet sitt, men hun takket nei, blant annet fordi Mjøen var involvert der.¹⁵⁴ På samme måte bidro Mjøens «posisjon i IFEO [*International Federation of Eugenics Organizations*] til at

¹⁴⁹ Roll-Hansen 2005a: 159, 164-165

¹⁵⁰ Kyllingstad 2004: 85

¹⁵¹ Roll-Hansen 2005a: 167

¹⁵² Ibid: 161, 163, 167, 183, 171; Sundet 1980: 111

¹⁵³ Westlie 1995: 51-52

¹⁵⁴ Roll-Hansen 2005a: 164-165

Bonnevie, Vogt og Norsk forening for arvelighetsforskning avviste alle tilbud om medlemskap i organisasjonen».¹⁵⁵

Den norske eugeniske bevegelsen fremstår her relativt lik den britiske: De mest radikale var en del av den internasjonale bevegelsen rundt Davenport, men var lite anerkjente i hjemlandet, mens majoritetsfløyen hadde relativt lite internasjonalt nettverk.¹⁵⁶ Dette kan forklares med at eugenikere som ønsket sosiale reformer innad i landet ønsket å «rasjonalisere den enkelte nasjonens befolkningspolitikk», mens de som var opptatt av den nordiske rasens overlevelse, samarbeidet internasjonalt med forskere fra andre land som også hadde «nordisk» befolkning.¹⁵⁷

Internasjonalt kan det sies å ha vært to bølger av interesse for eugenikk, en før første verdenskrig, og en på 1930- og 1940-tallet. Den første bølgen var spesielt fremtredende i de engelsktalende landene.¹⁵⁸ Ifølge Nils Roll-Hansen karakteriseres den første bølgen i Norge av «høyrøstede amatører» som Alfred Mjøen, mens det før under den andre bølgen at de nordiske landene innførte eugeniske steriliseringslover.¹⁵⁹ Dette kan kanskje forklares ved at «ekspertene», eller de såkalte reform-eugenikerne - som Ragnar Vogt og Kristine Bonnevie - i økende grad fikk overta for de tradisjonelle «mainline»-eugenikerne - som Mjøen. Sistnevnte gruppe var fortsatt innflytelsesrik i debatter, men det var reform-eugenikerne som la grunnlaget for de nordiske eugeniske steriliseringslovene.¹⁶⁰ Mjøens eugeniske program fikk først og fremst sympati i Bondepartiet, og etterhvert i Nasjonal Samling.¹⁶¹ I Nazi-Tyskland, derimot, var det «mainline»-eugenikerne som i størst grad påvirket politikken.¹⁶²

Parallelt med eugenikkens tilbakegang i de engelsktalende landene på 1930-tallet, vokste det der frem en negativ holdning til den ortodokse raselæren. I Tyskland var utviklingen motsatt, hvor det dominerte en liberal holdning til rasespørsmålet før århundreskiftet. Kyllingstad skriver at dette endret seg radikalt etter århundreskiftet «og allerede før nazistene grep makta, var tysk antropologi i ferd med å bli omdefinert til en rasevitenskap gjennomsyret av rasedeterminisme».¹⁶³

¹⁵⁵ Kyllingstad 2004: 85

¹⁵⁶ Hart 2012: 37

¹⁵⁷ Kyllingstad 2004: 81

¹⁵⁸ Det var likevel kun i USA hvor slike lover ble innført under den første bølgen.

¹⁵⁹ Nils Roll-Hansen 2005b, 259

¹⁶⁰ Roll-Hansen 2005b: 262

¹⁶¹ Aasen 1989: 16

¹⁶² Roll-Hansen 2005b: 266

¹⁶³ Kyllingstad 2004: 184

Også i Norge var sosialister tidvis opptatt av eugenikk. Psykiater, kriminolog, forfatter og aktiv samfunnsdebattant Johan Scharffenberg var med på å legitimere rasehygiene i arbeiderbevegelsen, ved å avvise den rasistiske formen for rasehygiene «som nazistene representerte».¹⁶⁴ Han var likevel bekymret for at fødselsraten gikk ned hos de «høyere» klasser, og var opptatt av å sterilisere «omstrefere» fordi de hadde betydelige innslag av sigøynerblod.¹⁶⁵

Lege, og helsedirektør fra 1938 til 1972, Karl Evang, var sentral i velferdsstatens utforming.¹⁶⁶ Han var også medlem av Mot Dag og kritiker av nazismen. I 1934 skrev han at nettopp fordi sosialismen satte vitenskapen høyt var sosialisme og rasehygiene forenelig: «Den tanke f.eks. å begrense antallet dårlige arvbærere, er en helt rasjonell tanke som socialismen alltid har stått inne for. I det socialistiske plansamfund vil dette naturlig inngå som ett ledd i det forebyggende sundhetsarbeide».¹⁶⁷

Svein Atle Skålevåg presenterer tre perioder i forståelsen av sammenhengen mellom arv og sinnssykdom i norsk psykiatrisk litteratur i perioden 1870-1920: Først ble sinnssykdommen arvet, men det var usikkert hvordan. Deretter ble avvik, som var moralske av natur, arvet i en prosess av degenerasjon. Til slutt var arven cellebiologisk og kunne lokaliseres, men hadde fortsatt moralske overtoner. Ragnar Vogt var et eksempel på representant for den siste forståelsen.¹⁶⁸

Den norske steriliseringsloven av 1934

I 1934 innførte Norge sin første steriliseringslov. Loven åpnet ikke for tvang, i motsetning til mange andre lands lignende lover, men inngrepet kunne gjennomføres etter samtykke fra en verge. Til grunn for loven lå både arvehygieniske og sosialpolitiske argumenter, og fikk positiv mottagelse fra en rekke av både bondepolitikere, sosialister og kvinnesaksforkjempere. I Stortinget var det tverrpolitisk enighet om loven, og den gikk gjennom mot kun én stemme.¹⁶⁹ Denne ene stemmen tilhørte Samfundspartiets eneste representant på stortinget. Nils Roll-Hansen beskriver loven som minste felles nevner for opinionen, hvor entusiastene ønsket mye mer. Han mener en

¹⁶⁴ Ibid: 87

¹⁶⁵ Kringlen 2007: 181-182, Haave 2000: 36

¹⁶⁶ Nordby 2009. Evang flyktet fra landet under krigen og var ikke helsedirektør, da kjent som medisinaldirektør, under okkupasjonstiden. Sørensen 1991: 160

¹⁶⁷ Evang 1934: 129-131. Karl Evang hjalp for øvrig landssvikerdomstolen med å finne dokumenter som skulle påvise Rians positive innstilling til «den nye tid». Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Redegjørelse fra Karl Evang ang. siktede»

¹⁶⁸ Skålevåg 2002: 325-326

¹⁶⁹ Westlie 1995: 58-60 Det måtte alle vedtak i Stortinget være, ettersom det kun satt mindretallsregjeringer i perioden.

slik lov nødvendigvis måtte være basert på konsensuspolitikk for å gå gjennom. Nordens homogene befolkning, med gryende velferdsstater og uten en høyrøstet opposisjon er forklaringen på at slike lover gikk gjennom i Norden kontra eksempelvis Storbritannia og Nederland, forklarer han. Samtidig bemerker han at blant de nordiske landene var det eugeniske miljøet i Norge som var det mest polariserte innad.¹⁷⁰

Selv om steriliseringsloven hadde folkelig oppslutning, var den generelle befolkningen lite opptatt av debatten omkring arvehygiene. Bjørn Westlie skriver at krangelen «[...] mellom de ulike fløyene om hva slags arvehygiene Norge skulle drive, pågikk over hodet på den vanlige norske borger», og debatten foregikk på ekspertenes premisser».¹⁷¹ Spørsmålet om eugenikk var et relativt lite tema i norsk politikk, total overskygget av blant annet spørsmålet om prevensjon. Norske eksperter på genetik persisterte konstant at degenerasjon ikke kunne bevises vitenskapelig, men store deler av befolkningen var likevel bekymret for det også på 1930-tallet. Frykten for degenerasjon ser ut til å være et av hovedmotivene for 1934-loven.¹⁷²

Steriliseringsloven av 1934 omfattet ikke bare sterilisering, men også kastrering. Formålene med de to inngrepene var forskjellige, men loven skilte ikke mellom de to. Der sterilisering var et verktøy med eugenisk hensikt, var formålet med kastrering å hindre «abnormal» kjønnsdrift.¹⁷³ Kastrering var ikke tvungen ifølge loven. For pasienter som var innlagt på psykiatriske asyler ble det likevel ofte eneste utvei for å kunne utskrives. Historiker Eivind Myhre skriver om kastrering på Reitgjerdet og Kriminalasylet: «I de tilfeller der pasientene nektet å la seg kastre, kunne dette bli brukt som et argument for å opprettholde farlighetserklæringen eller forlenge sikringstiden».¹⁷⁴ Spesielt kvinnebevegelsen var opptatt av kastreringsspørsmålet, da de så på det som en løsning på en påstått bølge av sedelighetsforbrytelser.¹⁷⁵ Et av lovkommissjonens medlemmer, trondheimslegen og venstrepolitiker Ingeborg Aas, var aktiv i kvinnebevegelsen. Historiker Maria Antonie Sæther skriver at Aas' «forslag om kastrering av seksualforbrytere, i tillegg til rase- og sosialhygieniske hensyn, var utgangspunktet for straffelovskomiteéens arbeid med lovforslaget som til slutt ble steriliserings- og kastrasjonsloven av 1934».¹⁷⁶ Myhre skriver at

¹⁷⁰ Roll-Hansen 2005b: 175, 187, 261

¹⁷¹ Westlie 1995: 51

¹⁷² Roll-Hansen 2005a: 161, 175

¹⁷³ Haave 2010: 136

¹⁷⁴ Myhre 2016: 127

¹⁷⁵ Sedelighetsforbrytelser vil si seksualforbrytelser. Det innebar blant annet ting som vi i dag vil kalle pedofili, homofili, incest, prostitusjon og zoofili. Kvinnebevegelsen var spesielt opptatt av voldtekt.

¹⁷⁶ Sæther 2014: 37

det er påfallende at flertallet av de medisinkyndige i kommisjonen var kvinner, og at «Tidligere direktør ved tvangsarbeidsanstalten Opstad, Arne Omsted (1949), hevder at foranledningen til at komitéen ble nedsatt og sikringsordningen ble revidert i 1929, var kvinnebevegelsens høylytte krav om skjerpelse av straffelovens bestemmelser om straff og sikringsforanstaltninger mot seksualforbrytere». ¹⁷⁷ De to kvinnelige medlemmene i komitéen, Ingeborg Aas og Tove Mohr var begge involvert i kvinnebevegelsen, men de var også leger. ¹⁷⁸ Om deres bidrag i utviklingen av loven var i tråd med deres rolle som kvinneforkjemper eller deres rolle som lege er ikke åpenbart. Ingeborg Aas argumenterte for at straffeloven og rasehygiene hang sammen, da det ofte var store overlapp mellom individene som var interessante for disse to feltene. Rasehygieniske tiltak ble ofte gjort mot individer som var innesperret nettopp fordi de brøt loven. Vogt argumenterte mot kastrering, og mente det både var uetisk og uten effekt. ¹⁷⁹

Norsk eugenikk under og etter den tyske okkupasjonen

Hvor stor effekt hadde den tyske okkupasjonen på den norske eugenikken? Psykiateren Einar Kringlen skriver at lite endret seg i norsk psykiatri under krigen fra et organisatorisk eller ideologisk ståsted. Tross matknappheten i samfunnet sultet ikke pasientene i sinnssykehusene, og dødsraten på asylene var lik den før krigen. Da asylene i Nord-Norge ble rekvirert ble pasientene flyttet sørover i stedet for å havne i dødsleire, slik som det skjedde andre steder i Det tredje riket. Kringlen mener eutanasi av pasienter i Norge ble unngått fordi det ville ført til stor offentlig misnøye. ¹⁸⁰ Den største endringen under krigen for eugenikken var omfanget av steriliseringer. I 1942 vedtok NS-regimet steriliseringsloven *Lov nr. 1 til vern om folkeætten* som var skjerpet i forhold til loven av 1934. Denne loven av 1942 var Egil Rian sentral i utformingen av. Historiker Øystein Sørensen nedtoner forskjellene mellom 1934-loven og 1942-loven, men mener det sentrale er hvordan de ble praktisert. ¹⁸¹ 1942-loven skal jeg komme tilbake til i neste kapittel. I perioden 1943-1945, mens NS sin steriliseringslov var operativ, var det årlig fire ganger så mange inngrep som i perioden 1935-1939, da steriliseringsloven av 1934 ble benyttet. ¹⁸² Tross sabotasje og motstand av regimet på andre felter, samarbeidet norske eksperter i stor grad med nazistene når

¹⁷⁷ Myhre 2016: 116

¹⁷⁸ Haave 2000: 87

¹⁷⁹ Roll-Hansen 2005a: 170

¹⁸⁰ Kringlen 2006: 91-93; Kringlen 2007: 215

¹⁸¹ Sørensen 1991: 147-149, 170

¹⁸² Gogstad 1991: 209

det kom til befolkningspolitikken.¹⁸³ I 1943 kom *Lov nr. 2 til vern om folkeætten*, som tilrettela for abort på eugenisk grunnlag. Abort kunne utføres på en kvinne om hun var sinnssyk, åndssvak eller sjelelig svekket. Det kunne gjøres etter eget ønske, eller etter søknad fra verge eller kurator om hun ikke ble regnet for å være skikket til å fremsette en slik søknad selv.¹⁸⁴

Nils Roll-Hansen skriver at hendelsene under krigen påvirket ettertidens diskusjon omkring eugenikk i Norge. Erfaringene med nazismen var en av grunnene til at eugenikken mistet støtte etter krigen.¹⁸⁵ Erfaringene forandret ikke synet til tidligere eugenikere, men det var viktig for utformingen av den yngre generasjons holdninger. Antagelsen om at sinnssykdom i hovedsak var arvelig, samt teorien om at det skyltes ett enkelt recessivt gen, holdt stand langt ut i etterkrigstiden. Han skriver videre at sterilisering ble innført som en del av velferdsprogrammet først på 1930-tallet, fordi tidligere moralske skrupler ikke lenger var relevante. På andre halvdel av 1900-tallet skiftet den politiske opinionen retning fra et kollektivistisk til et individualistisk fokus, noe som sammen med ny biologisk forståelse gjorde steriliseringsloven foreldet.¹⁸⁶ Det var altså ikke kun forferdelse over nazismen som endret holdningene til eugenikken blant befolkningen.¹⁸⁷ Jon Røyne Kyllingstad mener nazistene bare delvis diskrediterte raseforskning og raseideologi. Rasebegrepet ble mindre relevant, og det kom en generell motvilje mot rase som tema, men rasetypologiene ble likevel brukt på 1960-tallet, og frem til 1980-tallet ble skjeletter i arkeologien klassifisert som «nordiske».¹⁸⁸

Var eugenikken seriøs vitenskap eller kvasivitenskap?

Begrepet kvasivitenskap er vanskelig å håndtere. Om kriteriet er at vi i dag kan karakterisere vitenskapen til å være «ukorrekt» vil mye av fortidens vitenskapsbaserte kunnskap være kvasivitenskapelig kunnskap, og antageligvis vil mye av dagens vitenskap kvalifisere som det i fremtiden. Snarere karakteriseres kvasivitenskap av at den er i utakt med den rådende vitenskapsforståelsen i samtiden sin, noe eugenikken ikke var. Om kriteriet for kvasivitenskap er at vitenskapen er basert på feilaktige premisser, fremstår eugenikken mindre som kvasivitenskap

¹⁸³ Roll-Hansen 2005a: 180

¹⁸⁴ Haave 2000: 128-129

¹⁸⁵ Roll-Hansen 2005b: 264

¹⁸⁶ Roll-Hansen 2005a: 180-181, 183, 188. Forståelsen av arvelighet og sinnssykdom ble i stor grad endret av oppdagelsen på 1950-tallet om at Downs syndrom skyltes et ekstra kromosom.

¹⁸⁷ Roll-Hansen 2005b: 267

¹⁸⁸ Kyllingstad 2004: 176

enn andre retninger i sin egen samtid. Eugenikerne knyttet gjerne rasehygienen til Mendels arvelære, i kontrast til forskere i Sovjetunionen og sosialismeorienterte forskere som argumenterte for en Lamarckistisk forståelse av arv. Jean-Baptiste Lamarck, som ble heftig kritisert av rasehygienikere, fremstår fjern fra dagens rådende biologiske forståelse.¹⁸⁹ Robert Neel Proctor skriver at rasevitenskapen var «normal vitenskap» i den forstand vitenskapsteoretikeren Thomas Kuhn definerte frasen. Selv kritikere av denne vitenskapen slet med å se verden gjennom en annen forståelsesramme.¹⁹⁰ Ifølge Bjørn Westlie er det «svært upassende å kalle arvehygienen på 1920-tallet for en pseudovitenskap».¹⁹¹ Likevel er det klart at mye av det disse vitenskapsmennene også bega seg ut på var grunnløse spekulasjoner, som teorier om forskjellige rasers kvaliteter. Noe eugenisk forskning, som Mjøens, bar også preg av å være anekdotisk. Nils Roll-Hansen beskriver eugenikken som et program for sosial politikk som delvis var bygd på vitenskapelige argumenter og delvis på uholdbare argumenter etter datidens vitenskapelige forståelse. Eugenikken var derfor delvis kvasivitenskapelig og delvis vitenskapelig.¹⁹² Målsetningene for eugenikken var også basert på politiske vurderinger snarere enn vitenskapelige.

¹⁸⁹ Proctor 1988: 33-36. Debatten om arv eller miljø ser riktignok ut til å gå i bølger, og i de seneste årene har epigenetikken fremtogs endret dette bildet noe.

¹⁹⁰ Proctor 1988: 275

¹⁹¹ Westlie 1995: 78-79

¹⁹² Roll-Hansen 2005a: 185

Kapittel 3: Egil Rian som vitenskapsmann

Egil Rian var som lege engasjert i flere medisinske spørsmål. Han skrev flere vitenskapelige artikler både før og etter han ble overlege på Reitgjerdet og Kriminalasylet i 1939. I 1938 skrev Rian at datidens viktigste sosial-medisinske oppgave var ernæringsspørsmålet.¹⁹³ Det viktigste bidraget hans i den offentlige diskursen var likevel knyttet til eugenikken. Som medlem av steriliseringsrådet var Rian blant annet sentral i utformingen av steriliseringsloven av 1942. Rian fremstår slik som en representant for *Mainline*-eugenikerne i Mjøens tradisjon, som mente det var nødvendig å iverksette eugeniske tiltak umiddelbart. En refleksjon om hvorvidt vitenskapen var sikker nok til å implementeres, eller om det var viktig å være føre-var, er ikke å finne hos Rian. For Rian ser det ikke ut til å ha vært tvil: Vitenskapen var sikker nok allerede, og tiltakene var på etterskudd. Rian skrev formuleringer som antageligvis var inspirert av Mjøens formuleringer, som vi skal se i dette kapitlet. Rian hadde tilknytning til Mjøen, så det er ikke overraskende. Han skrev en bok sammen med Mjøens tyske enke, Cläre Mjøen, og hadde kontakt med professor i farmakologi Klaus Hansen som hadde vært medlem av Alfred Mjøens eugeniske komité i 1931. Dette skal vi se videre på i dette og neste kapittel.

Innledningsvis stilte jeg følgende spørsmål som underproblemstilling: «Hvilke holdninger hadde Rian til eugenikk?» I dette kapitlet diskuteres dette spørsmålet med utgangspunkt i artikler og bøker han skrev, samt hans bidrag til *Lov nr. 1 til vern om folkeætten*.

Reform av åndssvakeforsorgen

I 1941 la Rian frem en rekke forslag i artikkelen *Nyordning innen åndssvakeforsorgen* i *Tidsskrift for den norske lægeforening* 61.¹⁹⁴ Der tok han til orde for reform som blant annet skulle gå ut på å gjennomføre et utstrakt antall steriliseringer blant befolkningen. Rian mente det burde skilles mellom en medisinsk oppgave tilknyttet de åndssvake og en pedagogisk oppgave tilknyttet evnesvake.¹⁹⁵ Han hevdet at samfunnet skulle hjelpe de med «lettere grad av åndssvakhet» til å bli selvhjulpne, men samtidig sterilisere alle «arvedefekte». Han poengterte også at det var svært viktig å registrere samtlige åndssvake, og at det for folkehelsen var «av størst betydning at de lettere grader av åndssvakhet erkjennes og registreres».¹⁹⁶ De lette gradene av åndssvakhet anså

¹⁹³ Rian 1938: 482

¹⁹⁴ Rian 1941

¹⁹⁵ Rian skrev at evnesvakhet ansees som lette tilfeller av åndssvakhet.

¹⁹⁶ Rian 1941: 41-42

han som farligst for samfunnet, da disse kunne få barn, i motsetning til hva som kunne antas av de mer alvorlige åndssvake. Dette var i tråd med Davenport's konklusjoner. Rian kom også med forslag om hvordan registreringen av ånds- og evnesvake skulle gjennomføres, og om hvordan åndssvakeforsorgen administrativt burde utbygges.¹⁹⁷

Distriktslege Fischer og Hedmarks fylkesmann Nordanger forsøkte å virkeliggjøre dette utspillet. Det resulterte aldri i sterilisering eller dekkende registrering, men at 2500 barn i Hedmark ble undersøkt frem til 1949. Blant disse ble flere anbefalt å begynne på særskole eller å bli fritatt skolegang. I praksis var dette vanskelig, da det var få særskoler i landet, og det ble aldri gjennomført.¹⁹⁸ Rian fikk likevel satt til livs deler av visjonen sin ved utarbeidelsen av *Lov nr. 1 til vern om folkeætten*.

To manuskripter av foredrag holdt for NS

Egil Rian skrev etter hvert en rekke tekster mer eller mindre på oppdrag fra NS. Han skrev manuskripter som ble sendt til NS sin Førerskole i Verdal, og to av disse foredragene fremførte han selv på radio. Manuskriptene ble ifølge ham selv uten hans samtykke også inkludert i to av NS sine månedshefter.¹⁹⁹ Om dette forklarte Rian i avhør at han ble «litt ergerlig da jeg ble merksam på forholdet, og mente at de ihvertfall kunne ha kommet med en anmodning på forhånd. Jeg vilde vel i tilfelle neppe ha nektet, men da ville jeg i tilfelle ha skrevet det om da jeg holder på at et foredrag ikke egner seg som artikkel».²⁰⁰ Flere av disse manuskriptene ble brukt som bevis i landssviksaken, men noen er ufullstendige og usammenhengende. Jeg skal videre analysere to av Rians manuskripter.

I det første manuskriptet, *Arv og Samfund* forklarte Rian at kunnskapen om arv verden hadde på det tidspunktet var takket være Gregor Mendel, og beskrev naturlig seleksjon i grove trekk på samme vis som Charles Darwin.²⁰¹ Det moderne samfunnet førte derimot til, forklarte han, en forandring av denne prosessen. Det humanistiske syn og moderne medisin var årsaken bak denne forandringen. Videre skrev han:

¹⁹⁷ Rian 1941: 41-43

¹⁹⁸ Haave 2008: 188

¹⁹⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «N.S. Månedshefte nr. 8, 1944»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «N.S. Månedshefte nr. 9, 1944»

²⁰⁰ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring». Sverre Kvassnes, som Rian mente var den som hadde videresendt manuskriptene hans uten hans samtykke, skrev også to bøker sammen med Rian. Disse bøkene ser vi på i dette og neste kapittel.

²⁰¹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Manuskriper på foredrag holdt av sikt.»

Hvis sykdommen kun skyldes ytre faktor, en miljøskaade, så har man all grunn til å være glad over medisinenes glimrende resultater i dag, men i en hel rekke tilfeller beror sykdommen på et arvelig anlegg, og da står man ovenfor følgende situasjon: et tilsynelatende helbredet, arbeidsført menneske er istand til å vokse opp til avlingsdyktig alder, men allikevel er dette menneske i dypet av sine legemceller syk – arvesyk, og mens det tidligere ble utsjaltet på grunn av sin defekt, fører det nå sitt syke arveanlegg videre til sine barn. [...] Man oppgir selvsagt ikke av den grunn de goder som kulturen har bragt oss, men den tankegang må bli almindelig at vell har ethvert menneske rett til samfundets og vitenskapens beskyttelse, men enhver har ikke rett til å få barn. Det å stifte familie å [sic] få barn er ikke noe som vedkommer bare enkeltindividet, men må sees ut ifra alles vell.²⁰²

I dette utdraget finnes flere likhetstrekk med Mjøens tankegods. Mjøen formulerte også at samfunnet ikke skulle oppgi fremskrittet og utviklingen tross at mennesker i «sin iver for å avhjelpe lidelser og nød har [...] kommet i skade for å øke elendighetene. En av Mjøens grunnteser var også «Å skjelne mellem retten til å leve og retten til å gi liv».²⁰³

Rian sammenlignet deretter sinnssyke med ugress i en metafor i debatten om hvorvidt arv eller miljø var viktigst: Her hevdet han at en fin blomst ikke kan vokse uten god jord, men samtidig kan ugress «aldri bli en edel plante ved å vokse i god jord, tvert imot d-a [sic] gror ugresset dobbelt så frodig».²⁰⁴ Om ikke eugenikken fikk gjennomslag spådde han katastrofe, da han beskrev at det moderne Europa hadde laget mange «meget fine og innviklede mekanismer» hvis opprettholdelse og nyskaping ville svikte og hele samfunnet «styrte sammen» om ikke den «fineste av alle maskiner, den menneskelige ånd» ble tatt vare på. Rian refererte til undersøkelser som viste at mennesker med dårlig arveanlegg fikk flere barn enn andre, og at 300 000 personer i Norge, ca. 10 prosent av befolkningen, var «ikke önskverdige».²⁰⁵ Dette er ikke ulikt Davenport som beskrev 10 prosent av befolkningen som en byrde og en fare for de resterende 90 prosent, grunnet defekt.²⁰⁶ Laughlin anslo at 10 prosent av den amerikanske befolkning var «mindreverdige individer» og den nazistiske eugenikeren Fritz Lenz anslo at 10 prosent av den tyske befolkning var «åndelig ikke fullverdige».²⁰⁷

²⁰² Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Manuskriper på foredrag holdt av sikt.»

²⁰³ Mjøen 1938: 16-17, 19; Westlie 1995: 43

²⁰⁴ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Manuskriper på foredrag holdt av sikt.»

²⁰⁵ Ibid.

²⁰⁶ Reilly 1987: 156

²⁰⁷ Mjøen 1938: 143

Rian forklarte videre at bønder var et unntak fra trenden om at uintelligente folk fikk flere barn. Dette utdypet han ytterligere i det som fremstår som en tidligere versjon av det samme manuskriptet, hvor han skrev at «derfor bevarer bondekulturen intelligensen». Byene, derimot «er den store forbruker av intelligens, og hadde ikke en stadig strøm av begavede mennesker kommet til byen fra landbefolkningen, ville det sett ille ut. Den moderne kultur med øket industrialisering, byenes vekst og flukten fra landet leder derfor – hvis forholdene fortsetter som hittil – til samfundets og kulturens sammenbrudd».²⁰⁸

Retorikken om at kultursamfunnet var truet av det moderne industrisamfunnet og storbyene minner om den til Eugene Fischer. Fischer ble rektor på Universitetet i Berlin like etter Hitlers maktovertakelse, og anså nazistene for å være de første som tok rasehygiene alvorlig. Han ble kalt den tyske antropologiens «fører» og «det ble hevdet at takket være Fischers antropologi var Hitlers regime det første i verden som anvendte rase, genetikk og seleksjon i praktisk politikk».²⁰⁹

Det andre manuskriptet, *En sund sjel i ett sundt legeme*, tar ikke for seg problematikken rundt sinnssyke, men presenterte i stedet en slags selvhjelpsformel for hvordan bli et bedre menneske.²¹⁰ Denne talen er løserer knyttet til det vitenskapelige arbeidet hans, og fremstår som et sosialpolitisk innspill. Likevel var slutningene trolig basert på den vitenskapelige forståelsen hans. Rian beskrev hvordan menneskets sinn var under press fra vestlig materialisme, krig, stress og hat. Med et stikk til motstandere av NS forklarte han at de stressende tidene fører til hysteri og at «store deler av vårt folk hengir seg til hat mot sine medmennesker fordi disse har en annen mening enn dem. Dette hat er en bomerang som til sist vil ramme disse mennesker selv». Hat bekjempes med fornuft, og fornuft oppnås kun ved å aktivt søke den, forklarte Rian.²¹¹

Rasehygiene og sosialpolitikk

I 1944 skrev Rian en artikkel i kulturminister Rolf Jørgen Fuglesangs bok *Rasehygiene og sosialpolitikk*.²¹² Cläre Mjøen, som var Alfred Mjøens tyske enke, Leif Melsom, som var sjefen for Sinnshygienekontoret, og Sverre Kvassnes skrev også artikler i boken.²¹³ Mot slutten av

²⁰⁸ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Manuskriper på foredrag holdt av sikt.»

²⁰⁹ Kyllingstad 2004: 89-90

²¹⁰ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Manuskriper på foredrag holdt av sikt.»

²¹¹ Ibid.

²¹² Rian 1944: 44-70

²¹³ Sørensen 1991: 145; Haave 2008: 243. Sverre Kvassnes skrev også et forslag til en skolebok sammen med Rian, som er omtalt i neste kapittel.

artikkelen er det etter hvert så mange likheter med de tidligere beskrevne manuskriptene, at han tilsynelatende fikk ordnet opp i at NS publiserte foredragene som artikkel, ved å skrive det om og publisere det selv i Fuglesangs bok. Denne artikkelen skal vi se på nå.

Rian beskrev Gregor Mendel som genial og forut sin tid. Videre tok han klar avstand fra en Lamarckisk forståelse av arv, da de «egenskaper som erverves i livet, synes ikke å overføres på arvestoffet».²¹⁴ Deretter beskrev han dominante og recessive egenskaper, samt mutasjoner, og påsto: «De fleste mennesker har nesten ikke evne til biologisk tenkning, og grunnen hertil er manglende kjennskap til de biologiske prosessers betydning for hele vår kultur».²¹⁵ I utgangspunktet er naturen en «*alles kamp mot alle*», men flokker ble til stammer, stammer ble til samfunn og de siste hundre årene hadde det oppstått en vest-europeisk kultur som var preget av samarbeid. Med nøyaktig samme ord som i de tidligere beskrevne manuskriptene skrev han så hvordan disse samfunnenes humanisme og vitenskap, som i utgangspunktet er en bra ting, fører til at mennesker med dårlig arveanlegg får føre dette videre.²¹⁶ Han beskrev industrialiseringens og verdenskrigenes uheldige påvirkning på menneskene og skrev videre: «Overalt i Europa snakket man om at vår verdensdel var degenerert, utlevd og hendøende, og man betraktet Amerika som den nye verden som skulde overta vår kultur når – som man fryktet – en «gul eller russisk fare» oversvømmet det avfolkede Europa».²¹⁷ Rian tok ikke eksplisitt stilling til om «degenerasjon» eller den «orientalske fare» var nyttige begreper, men ved å anvende begrepene på denne måten fremstår han som en tilhenger av dem.

Rian skisserte fem hovedgrupper av sinnslidende: Åndssvake og sinker, sinnssyke, epileptikere, psykopater og neurotikere. Deretter beskrev han de forskjellige gruppene i detalj. Rian anslo at det fantes noe mer enn 15 000 åndssvake i Norge – eller 8 promille av befolkningen. Som han skrev i 1941 anså han derimot ikke disse som de farligste sinnslidende: «Enda farligere for samfunnet er de evnesvake som overveidende er arvelig betinget. Disses antall er ukjent, men går opp i titusener. Ved en skikkelig utbygging av skoler for evnesvake, vilde en få kontroll over alle disse mer eller mindre defekte mennesker».²¹⁸ Årsaken til at folk blir forbrytere mente han også kunne skyldes miljø, men at en «rekke forbrytere viser seg å være overveiende sjelelige

²¹⁴ Rian 1944: 44-46

²¹⁵ Ibid: 46-47

²¹⁶ Ibid: 47-49

²¹⁷ Ibid: 50

²¹⁸ Ibid: 57-58

defekte oftest på grunn av arvelig årsak. En kan derfor aldri komme forbryterondet til livs uten å regne med den arvelige faktor».²¹⁹ I sitt tidligere anslag på 300 000 mennesker i Norge med «ikke ønskverdige» arvemateriale, ser han ut til å ikke ha regnet med åndssvake, sinnssyke og epileptiske. I denne artikkelen la han disse sammen med de 300 000 «Asosiale, psykopater, sinker, kroniske forbrytere, løsgjengere o. l. som utgjør et betydelig antall mennesker, således at antagelig minst 10 % av befolkningen må ansees som ikke ønskelig». Til sammen mente han dette utgjorde et anslag på mer enn 350 000 «mennesker som må ansees som biologisk mindreverdige, som ikke kan være skikket til å få barn».²²⁰ Rian presenterte deretter to mulige løsningsforslag i form av positiv rasehygiene, som skulle «stimulere de godt utrustede mennesker til å få mange barn», og negativ rasehygiene som han presenterte slik:

De defektes forplantning kan hindres ved operativt inngrep eller ved internering på en eller annen måte.

For mannens vedkommende kan forplantningsevnen oppheves ved en meget enkel og ufarlig operasjon, som kan utføres på kort tid og krever noen dagers sengeleie.

Kvinner kan berøves forplantningsevnen ved et større inngrep, som dog er ufarlig. Sådanne operasjoner kaller man steriliseringsoperasjoner, og de har ingen skadelig innflytelse på organismen.

Kastrasjon er en helt annen operasjon, hvorved kjønnskjertlene fjernes. Disse kjertler influerer på stoffskiftet, og denne operasjonen brukes mot sedelighetsforbrytere for å oppheve de sykelige drifter.²²¹

Rian skrøt deretter av den nye loven *Lov nr. 1 til vern om folkeætten*. Ved bruk av loven fra 1934 ble det i «løpet av 7-8 år» kun «sterilisert 400-500 personer, mens der i samme tidsrom sikkert er født flere tusen defekte barn». Steriliseringsprosjektet hastet så mye, skrev han, at «dette ikke kan oppnåes ad frivillighetens veg, men ved tvangsmessig sterilisering i de tilfeller som trenges. Det viser seg dog i praksis å være meget sjelden at man må ty til tvangsmessige inngrep». Videre ville dette «spare samfunnet for millioner av kroner og også være en stor fordel for de ulykkelige som er utstyrt med dårlig arv».²²² Denne loven blir diskutert senere i kapitlet.

Anstaltutbygging var også viktig, påpekte Rian. Når de syke ferdet fritt i samfunnet kunne de få barn, men ved «utbygging av åndssvakeforsorgen vil man få kontroll over de åndssvake, og

²¹⁹ Ibid: 60-61

²²⁰ Ibid: 61

²²¹ Ibid: 62

²²² Ibid: 62-63

man vil ha i sin hånd å kunne fjerne sykdommen mer eller mindre fra samfunnet». ²²³ Rian beskrev så positiv rasehygiene som en politikk som tar vare på kvinner, barn og familier da «det européiske monogame ekteskap er en av de beste rasebevarende institusjoner». Dette kunne best gjøres ved «betydelig skattelettelse for folk med mange barn å forsørge. De latterlige små avdrag som no gis monner ingenting». Rian syntes også familiefedre burde kunne gis tre ganger betalingen en ungkar fikk for samme arbeid. Han beskrev også romslige familievennlige leiligheter og bondevennlig politikk som viktige tiltak i tråd med positiv rasehygiene. ²²⁴ Videre tok Rian til ordet for negativ rasehygiene i form av ekteskapsforbud for «åndssvake, defekte og forbrytere», samt mellom nordmenn og samer. ²²⁵

Rians stillinger i helseadministrasjonen

Høsten 1940 ble Medisinaldirektoratet rensket ut for sosialistiske sympatisører, og regimetro medlemmer innsatt. ²²⁶ Et av disse innsatte medlemmene var Egil Rian, som ble Sinnssykeinspektør for Nord-Norge. ²²⁷ Selv mente han i retten at han overtok inspektørstillingen «først etter at det var på det rene at vedkommende hadde fått ny og ikke dårligere avlønnet stilling». ²²⁸ Retten fant ham ikke skyldig i å ha overtatt stillinger som var blitt ledige ulovlig. I stillingen som inspektør for sinnssykevesenet i Innenriksdepartementet mente derimot retten at Rian hadde «bidratt til NS politikk ved å søke medlemmer av NS oppnevnt som medlemmer av kontrollkomisjon ved Sinnssykeanstalten». ²²⁹ Rian var også kontorsjef i departementets Sinnssykekontor fra 1. juli 1941 - 1. juli 1943 etter at «Medisindirektoratet og Innenriksdepartementets medisinafdeling [...] ble omorganisert til en felles departementsavdeling». ²³⁰ Dette var han samtidig som han var overlege ved Reitgjerdet sykehus og Kriminalasylet, tross at det var ulovlig å «samtidig ha to faste stillinger i statstjenesten». ²³¹

²²³ Ibid: 63

²²⁴ Ibid: 63-69

²²⁵ Ibid: 70

²²⁶ Gogstad 1991: 85, 93

²²⁷ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Ekspedisjonsdokument»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Redegjørelse fra Karl Evang ang. siktede»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

²²⁸ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

²²⁹ Ibid

²³⁰ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Ekspedisjonsdokument»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Redegjørelse fra Karl Evang ang. siktede»

²³¹ Ibid. De to stillingene på asylene i Trondheim hadde altså vært tillagt samme person siden 1923, men det Evang reagerte på var at Rian beholdt disse stillingene samtidig som han var kontorsjef i Sinnshygienekontoret.

Om sitt arbeide med åndsvakeforsorgen forklarte Rian i avhør: «Jeg arbeidet først i en komite sammen med professor Vogt og dommer Debes og var med på å tilrettelegge det nye lovforslag». Der jobbet han for en sentralanstalt i Bærum som innebefattet Tokerud og naboeiendommen på Grini.²³² I denne sammenhengen eksproprierte de et «kvinnehjem» i Bærum.²³³

Rian reiste også på flere studiereiser under krigen. Høsten 1942 fikk Rian innvilget å reise på studietur til Sverige og Danmark sammen med arkitekt Carl Thune Larssen. Der skulle de besøke Psykopatanstalten i Danmark og forvarings – og psykopatanstalten Hald utenfor Stockholm.²³⁴ Rian dro også på en seks dagers studietur til Berlin sammen med legene Kvasnes, Amundsen og Østrem som etter hva Rian husket fant sted i februar 1942. Der så de på hvordan «de forskjellige sykehus hadde inrettet seg i tilfelle bombeangrep. Jeg besøkte også ved samme anledning professor Ritters forskningsinstitutt i Danheim for arvelighetsforskning».²³⁵ «Østrem» referer antageligvis til Medisinaldirektør Thorleif Østrem som var sammen med Rian i Steriliseringsrådet og komitéen som utarbeidet den nye steriliseringsloven. «Kvasnes» referer antageligvis til Sverre Kvassnes som Rian skrev en skolebok sammen med. Boken var ferdigstilt en måned tidligere, i januar 1942.²³⁶

Lov nr. 1 til vern om folkeætten

Sammen med Medisinaldirektør Thorleif Østrem, professor Klaus Hansen, dosent Gunnar Hiorth og dommer E. Aslaksen ble Rian medlem av Steriliseringsrådet. De samme medlemmene ble deretter oppnevnt i en komité som skulle utarbeide en ny lov om seksualinngrep.²³⁷ Arbeidet med *Lov nr. 1 til vern om folkeætten* beskrev Rian slik:

Som et ledd i mitt arbeide for bekjempelse av åndssvakheten, var jeg interessert i en mere effektiv og mer elastisk lov om sterilisering. Den gamle lov av 1934 var foreldet, men især var den belemret med betydelige feil. Administrativt tok det flere mnd. med saksbehandlingen, og de lettere grader av åndssvakhet som nettop er mest arvelig, ble ikke sterilisert i almindelighet. Både den danske, svenske, tyske og finske steriliseringslov ble gransket, men vi ønsket å lage en lov som passet de norske forhold.

²³² Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

²³³ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Redegjørelse fra Karl Evang ang. siktede»

²³⁴ Riksarkivet, Justisdepartementet, Fengselsstyret D del 1 – RA/S-1043/D/Db/L0728. Jeg har ikke funnet bekreftelse på at de faktisk dro, men har ikke grunn til å tro noe annet.

²³⁵ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

²³⁶ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Skriv fra sikt. til Kirkedepartementets skoleavd.»

²³⁷ Aasen 1989: 5-6

Unner ledelse av politilæge Kristensen utarbeidet vi det endelige forslag til lov. Politilæge Kristensen var en av våre beste autoriteter og dessuten var han ikke medlem av N.S. Da jeg nettop ønsket en faglig lov og ingen politisk betonet, ble han formann i komiteen. Ethvert forsøk fra tysk hold på å influere på loven ble avvist med bestemthet. Lovforslaget er således på ingen måte tyskinfluert – tvert imot er den laget utelukkende ut ifra norske forhold og interesser. Blant lægene vakte loven almen tilfredshet, og de forsto at denne lov kun tjente en sosial sak, og for øvrig intet hadde med tidens politiske forhold å bestille. Loven vil kun forhindre de defekte å sette barn til verden. Den behandler ikke rasespørsmål.²³⁸

Ved sitt forslag til lov 10. mars 1941 forklarte komiteén at de hadde utarbeidet loven etter følgende retningslinjer:

1. Arvesyke personers selvbestemmelsesrett innskrenkes.
2. Den naturlige eller oppnevnte verge øver ingen innflytelse på en saks behandling. Avgjørelsen tas av fagkyndige.
3. Individets rett varetas mest mulig ved at alle spørsmål om seksualinngrep får en saklig behandling av kvalifiserte folk.
4. Administrasjonen av sakene forenkles.²³⁹

Kretsen av dem som kunne ta initiativ til seksualinngrep ble utvidet.²⁴⁰ I lovutkastet fra 10. mars ble det gitt følgende to grunnlag til å frata noen forplantningsevnen:

- a) når vedkommende lider av en arvelig sykdom eller defektilstand av den art at det etter legevitenskapens erfaringer kan ventes med stor sannsynlighet at vedkommendes etterkommere vil lide av betydelige legemlige eller åndelige svakheter,
- b) og når vedkommende er så åndelig svekket at han (hun) er uskikket til å forsørge barn.²⁴¹

Tilstander som etter 1942-loven ga grunnlag for sterilisering var langt flere enn av 1934-loven.²⁴² I tillegg til tvangsmessig sterilisering tillot den nye loven ifølge utkastet å sterilisere myndige personer som selv ønsket det, kastrere seksualforbrytere, samt at den åpnet for tvungen abort om det ikke var «alvorlig fare for kvinnens liv og helse». En annen endring fra 1934-loven var at den «sløyfet det sakkyndige råd», da Medisinaldirektøren var «med sine medhjelpere sakkyndig nok»,

²³⁸ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

²³⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Redegjørelse fra Karl Evang ang. siktede»

²⁴⁰ Aasen 1989: 48

²⁴¹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Redegjørelse fra Karl Evang ang. siktede»

²⁴² Aasen 1989: 47

noe komitéen håpet ville medføre mindre byråkratisk arbeid som de mente var årsaken til at 1934-loven ble lite benyttet.²⁴³ Tvangsinngrep ble beskrevet som nødvendig:

Den situasjon har ofte forekommet at en for samfundet meget farlig person hensynsløst setter defekte barn i verden og nekter å la seg underkaste seksualinngrep. De flestes vel må her gå foran den enkelte, det er ingen grunn til her å hevde "en falsk humanitet" og man må være klar over at tvangsmessig seksualinngrep kan bli nødvendig i enkelte tilfeller.²⁴⁴

Rian benektet at loven på noen som helst måte var påvirket av tyskerne. Dette stemte ikke helt. I den sammenheng kan det nevnes at Danmark under okkupasjonstiden, hvor den danske stat fikk en viss grad av autonomi i bytte mot en samarbeidslinje med Tyskland, ikke endret noe på den eugeniske politikken sin.²⁴⁵ Historiker Einar Kringlen mener den norske loven sannsynligvis kom etter press fra okkupasjonsmakten.²⁴⁶ Nils Roll-Hansen skriver at den ble utformet under tysk politisk press og i tråd med nazistisk ideologi. Under okkupasjonen endret hele det juridiske perspektivet seg fra å vektlegge individet til å vektlegge kollektivet.²⁴⁷ Selv skrev også komitéen at den tyske steriliseringsloven av 1933 skulle ha «tjent som forbilde for viktige bestemmelser i komiteens forslag [...]»²⁴⁸ Ifølge Haave var lovens formålsparagraf «nærmest en direkte oversettelse» av den tyske.²⁴⁹ SS-føreren Dr. Richert skal også ha hatt stor innflytelse på utformingen av loven.²⁵⁰ Retten så likevel aldri ut til å stille spørsmål ved Rians påstand om at loven ikke var påvirket fra tysk hold.

Vidkun Quisling signerte loven 23. juli 1942, men uten å forhøre seg med tyskerne. Rikskommissariatet krevde at lovteksten skulle endres fra at alle arvesyke *kunne*, til at de *skulle*, steriliseres. De ønsket også å fjerne adgangen til å foreta steriliseringer etter egen anmodning eller på bakgrunn av sosiale indikasjoner. Psykiater Leif Melsom, Medisinaldirektør fra november 1940 Thorleif Dahm Østrem og NS-jurist Thorleif Dahl som hadde det politiske ansvaret for helsetjenesten og som landssvikdomstolen anerkjente hadde motarbeidet tyske krav, mente påbudet om sterilisering ikke ville føre til annet enn harme blant den norske befolkningen, og de

²⁴³ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Redegjørelse fra Karl Evang ang. siktede»

²⁴⁴ Ibid

²⁴⁵ Hansen 2005: 61

²⁴⁶ Kringlen 2007: 190

²⁴⁷ Roll-Hansen 2005a: 179

²⁴⁸ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Redegjørelse fra Karl Evang ang. siktede»

²⁴⁹ Haave 2000: 119

²⁵⁰ Gogstad 1991: 88

fulgte ikke dette tyske kravet.²⁵¹ Tyskernes krav om å fjerne adgangen til sterilisering etter eget ønske og «sosiale indikasjoner» ble derimot imøtekommet. Først i oktober 1942 godkjente Rikskommissariatet loven, og den endelige loven ble derfor ikke offentliggjort før i januar 1943. I praksis trådte loven i kraft ved årsskiftet 1942/1943. Den krevde ikke obligatorisk sterilisering av åndssvake, men forutsatte at de kunne steriliseres mot sin vilje i likhet med andre. Den ga også rom for at inngrep kunne gjennomføres med bistand fra politiet.²⁵² Loven ble altså ikke umiddelbart endret etter tyske krav, men tyske innspill førte til nye runder med drøftinger. Professor i rettsvitenskap, Henriette Sinding Aasen, skriver at «de tyske medisinalmyndigheter forsøkte å påvirke de norske, og til en viss grad lyktes».²⁵³

Der 1934-loven var basert på økonomiske og sosialpolitiske samfunnshensyn, var 1942-loven basert på forståelser av biologiske hensyn til folket. Beslutningstakerne av 1934-loven anerkjente at de hadde «begrensede muligheter til å forbedre det fremtidige arvestoffet ved hjelp av en steriliseringslov», mens 1942-lovens formål var nettopp dette. Arvelighetskriteriet var en av flere bestemmelser i 1934-loven, mens det i 1942-loven var sentralt. 1942-lovens «folket» var mye bredere enn 1934-lovens «samfunnet». For NS betød «folket» hele kjeden med slektsledd, og inkluderte både fortidige og fremtidige generasjoner. Aasen mener likevel det ikke finnes noe grunnleggende skille mellom de to lovenes menneskesyn, da de begge bygger på en rangering av menneskers verdi.²⁵⁴

Helsemyndighetene og Egil Rian var likevel ikke fornøyde med den endelige loven. Loven krevde at tilstanden til åndssvake måtte være påviselig arvelig betinget for at tvangssterilisering skulle brukes. Det var for vanskelig å påvise hvorvidt tilstanden var arvelig betinget, mente kritikerne og Rian at det var på tide å sterilisere samtlige åndssvake. Bevisførsel var unødvendig mente Rian, da det allerede var vitenskapelig bevist at åndssvakhet for det meste skyltes arv. I januar 1945 tok han til orde for å revidere loven slik at alle påviselig åndssvake kunne tvangssteriliseres.²⁵⁵ I og med at okkupasjonstiden gikk mot slutten, ble det aldri noe av disse endringene.

²⁵¹ Haave 2000: 124; Gogstad 1991: 99, 353; Dahl & Sørensen 2004: 105. Østrem var likevel svært opptatt av rasehygiene, og var redd for at samene og jødene skulle degenerere det norske folket. Sørensen 1991: 148

²⁵² Haave 2000: 124-125, 133

²⁵³ Aasen 1989: 55-58

²⁵⁴ Ibid: 43-44, 47, 62

²⁵⁵ Haave 2000: 129-130

Kapittel 4: Egil Rian som ideolog

Øystein Sørensen omtaler Egil Rian som «en av NS' viktigste arvebiologiske ideologer».²⁵⁶ Selvsagt mente Rian at han ikke var interessert i politikk. Rian gjorde også en rekke medmenneskelige handlinger som gikk imot NS og okkupasjonsmakten. Landssvikerdømstolen la mer vekt på Rians humanitære bidrag enn hans eugeniske bidrag, og han fikk en relativt mild dom. Rettsoppgjøret generelt var først og fremst opptatt av medlemskap i NS, og Rians partimedlemskap var hovedgrunnen til at han ble straffet.

I politiavhør forklarte Rian at han var medlem av NS fordi han foretrakk samarbeid og enighet over «splittelse og partikjevl».²⁵⁷ Videre forklarte han:

Jeg har aldri vært direkte politisk interessert, det er først og fremst de store sosiale oppgaver som har opptatt meg, idet jeg lenge har vært klar over at samfunnet mer og mer vilde bli sosialisert. Som psykiater blir man nødt til å fatte interesse for alle de viktige samfunnsoppgaver som krever sin løsning. Jeg har aldri vært enig i den urettferdighet som råder innen det økonomiske område, og hele mitt livssyn kan samles i det krav at alle bør ha anledning til samme start, kun derved vil evnene bli fuldt utnyttet. [...] Unner krigen avslø jeg også å delta aktivt i politisk arbeide. [...] Mitt forhold til partiet var så løst at det nærmest var en tilfeldighet at jeg ble medlem.²⁵⁸

Kan vi anta at Rian ikke var politisk motivert, eller i hvilken grad er påstanden om dette kun en forsvarsstrategi for å bli dømt mildere i retten? Hvis han faktisk anså seg som lite politisk engasjert, hvorfor mente han dette? Og i hvilken grad stemmer denne påstanden med realiteten? Hvilke ideologiske kriterier er nødvendige å oppfylle for å kvalifisere som nazist? Er det nok å oppfylle noen kriterier?

Innledningsvis stilte jeg følgende spørsmål som underproblemstilling: «I hvilken grad var Rians politiske orientering i tråd med NS og nazismen?» I dette kapitlet blir Rians forhold til NS og nazismen drøftet. Nazisme og fascisme er vanskelig å definere, da de ikke er enhetlige ideologier. Til en viss grad kan nazismen heller karakteriseres som en mikstur av en rekke idéer enn en ideologi. Hitler foretrakk å beskrive idéene sine som en «Weltanschauung», og for mange fremsto det som en aktivistisk bevegelse snarere enn en velutviklet ideologi.²⁵⁹ Hans Fredrik Dahl mener det er to måter å tilnærme seg begrepet fascisme på: Den ene er en empirisk tilnærming

²⁵⁶ Sørensen 1991: 144

²⁵⁷ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

²⁵⁸ Ibid

²⁵⁹ Heywood 2012: 201-202 «Weltanschauung» er tysk for «verdensanskuelse»

hvor man beskriver årsakssammenhenger i mellomkrigstiden, og den andre er å abstrahere det fra den historiske konteksten i mellomkrigstiden.²⁶⁰ Den første tilnærmingen kan brukes til å forklare hvordan nazismen oppsto, hvorfor den fikk tilslutning og hvordan et individ ble nazist. Den andre måten passer bedre for å vurdere i hvor stor grad, og eventuelt på hvor mange punkter, et gitt studieobjekt kvalifiserer som nazist. I dette kapitlet gjøres begge deler. Først vurderes Rian opp mot punkter som utgjør en fascistisk idealtipe. Deretter vurderer jeg Rians likhets- og ulikhets-trekk med andre nazister og nazistiske leger i samtiden. Jeg diskuterer også om Rian kan plasseres innenfor en bestemt strømning i NS. Rian analyseres i hovedsak opp mot nazister og nazistiske strømninger i Norge, kontra nazismen i en eksempelvis tysk kontekst. NS og *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) var ulike bevegelser som hadde oppstått i forskjellige samfunn. Eksempelvis var Tysk nazisme på mange måter en revansjistisk bevegelse, noe den norske ikke kan sies å være.²⁶¹

Rian opp mot en fascistisk idealtipe

Tekstbokforfatter Andrew Heywood presenterer en teoretisk tilnærming og beskriver i introduksjonen sin til politiske ideologier de fem viktigste punktene i fascisme.²⁶²

Heywoods første punkt er *anti-rationalism*, som i liten grad passer for Rian og andre nazistiske leger. Robert Neel Proctor mener at det kun er delvis sant å karakterisere Nazismen som anti-rasjonell, og forklarer:

The image of the Nazis as irrational, jack-booted fanatics fails to appreciate (1) the extent to which the National Socialist movement appealed to academics and intellectuals; (2) the extent to which the Nazis were able to draw upon the imagery, results, and authority of science; and (3) the extent to which Nazi ideology informed the practice of science.

Medisinprofesjonen i Tyskland var i liten grad motstander av eller likegyldig til nazistene, men støttet og samarbeidet som regel velvillig regimet. Det er naturligvis flere unntak av dette, men jevnt over gjorde tyske leger lite motstand mot nazistene. Mange leger var med på å forme nazismen, og nazistene anså nazismen som den politiske manifestasjonen av datidens biologiske kunnskap. Nazistiske vitenskapsmenn så seg selv langt fra å være anti-intellektuelle, og mente i

²⁶⁰ Dahl 1972: 138

²⁶¹ Dahl 2017: 108-109. Den italienske fascismen hadde også et revansjistisk preg. De fascistiske bevegelsene i det okkuperte Europa, som trengte utenlandsk hjelp for å komme til makten, hadde en annen karakter.

²⁶² Heywood 2012: 202

tråd med teknokratisk tankegang at politikken fulgte vitenskapen i stedet for omvendt.²⁶³ Rians påstander om at holdningene hans var vitenskapelig heller enn politisk motiverte er som sådan svært typisk for nazistiske leger. Hvorvidt Rians holdninger kan vurderes som politiske eller vitenskapelige kan derfor i noen grad besvares ved en generell vurdering om hvorvidt andre nazistiske leger opererte innenfor vitenskapelige eller politiske rammer.

Når et slikt spørsmål vurderes kommer vi raskt inn på temaet kvasivitenskap. I kapittel 2 så vi hvordan eugenikk kan karakteriseres som delvis kvasivitenskapelig og delvis vitenskapelig. Eugenisk forskning opererte innenfor samtidens etablerte forståelsesramme, men var tidvis spekulativ og anekdotisk. Målsetningene for eugenikken var også basert på politiske vurderinger snarere enn vitenskapelige, noe jeg skal komme tilbake til senere i kapitlet.

Flere av Andrew Heywoods andre punkter er vanskelig å måle opp mot Rian da han i liten grad diskuterte disse tingene skriftlig. Dette gjelder punktene *struggle* og *ultranationalism*. I den grad tro på en darwinistisk tankegang om «survival of the fittest» kan karakteriseres som å politisk være opptatt av «struggle» kan vi si dette passet for Rian. Rians holdning til nasjonalisme skal jeg vurdere senere når jeg diskuterer spennet i NS mellom nasjonalistene og pangermanistene.

Andrew Heywoods neste punkt er *socialism*. I NS var betegnelsen sosialisme tidlig et kompromiss mellom «kristen-NS og nasjonalsosialistene».²⁶⁴ Rian har så vidt jeg har funnet ikke benyttet dette begrepet om seg selv, men han har noen uttalelser som peker i denne retning. Han kritiserte materialisme i et manuskript til en tale for NS sin Førerskole på Verdal og presenterte også ved flere anledninger indirekte kritikk av kapitalismen.²⁶⁵ I et argument for hvorfor åndssvakeforsorgen burde utbygges skrev han: «Et folk må ikke fortape seg i øyeblikkelige økonomiske løft, men se fremover mot det store endelige mål: en sunn og frisk befolkning». I samme tekst kritiserte han deretter folk for å la være å få barn av økonomiske hensyn:

Sikkert kan man gå ut fra at en systematisk gjennomført materialistisk livsanskuelse, som altså ser livets verd i økonomien alene – bil, radio, fornøyelser, reiser osv. – nødvendigvis må lede bort fra vilje til barn, for skal man ha barn, må man resignere og finne sine gleder og livsmål på andre felter, som offervilje og arbeidsglede, i kontakt med livets indre hellige lover.²⁶⁶

²⁶³ Proctor 1988: 28, 280, 296

²⁶⁴ Dahl 1991: 303

²⁶⁵ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Manuskriper på foredrag holdt av sikt.»

²⁶⁶ Rian 1944: 63, 65

En identisk formulering skrev Rian også i manuskriptene som endte opp i NS sitt månedshefte.²⁶⁷ Han ser også ut til, riktignok indirekte, å sette materialismen i sammenheng med degenerasjonen han mente industrisamfunnet førte med seg.²⁶⁸

Dette kan vitne om sosialistiske innslag, hvor han anså hovedproblemet med kapitalismen for å være dens konsekvens for folkehelsen. Økonomisk urettferdighet var han også motstander av fordi det ga mennesker forskjellige utgangspunkt i livet, som vi så tidligere i politiavhøret.²⁶⁹ Sett i en arvehygienisk kontekst kan dette bety at han mente mennesker med velstand ikke nødvendigvis hadde bedre arvemateriale, og at økonomisk skjevfordeling dermed kunne motvirke den darwinistiske naturlige kampen for tilværelsen, på en slik måte at det ikke var det beste arvematerialet som overlevde.²⁷⁰ Tolket slik og med en antatt forutsetning om at jøder er rike og «biologisk mindreverdige» kan også antisemittisme være en naturlig logisk konsekvens. Rians holdninger til jøder skal vi se på nærmere i neste delkapittel. Det må riktignok påpekes at NS så på materialisme som noe som liberalismen og marxismen hadde til felles. Disse to ideologiene sto for egoistisk interessepolitikk, som ikke var ute etter fellesskapets beste, og som var basert på «den hemningsløse tro på rikdom og penger som alle tings mål».²⁷¹ Kritik av materialisme kan tyde på sosialistiske innslag, men det er altså ikke nødvendigvis slik.

I likhet med de fleste nazister var han nettopp, tross eventuelle sosialistiske innslag, fiendtlig innstilt til kommunismen. Det han omtalte som «rasekaos» - altså å blande «raser» - skrev han at var en lære basert på «følelsesmessig forhåndsinnstilling og marksistisk idiologi [sic]». I 1942 ønsket Rian å sparke et medlem fra kontrollkomitéen på Rotvoll sykehus fordi hun var kommunist.²⁷² Om dette fortalte han senere følgende i avhør: «Med hensyn til min oppfatning om kommunismen, så har jeg der forandret syn etter at jeg har fått nærmere kjennskap til de russiske forhold. Den første tid av krigen var jeg derimot opprørt p.g.a. Finnlandskrigen i 1939». Nøyaktig hva han mente med å ha endret syn er ikke tydelig. Antageligvis reflekterte dette i noen grad at den generelle norske diskursen like etter krigen enda var positiv til Sovjetunionen og

²⁶⁷ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Manuskriper på foredrag holdt av sikt.»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «N.S. Månedshefte nr. 9, 1944»

²⁶⁸ Rian 1944: 50

²⁶⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

²⁷⁰ En slik logikk ville ikke passet for alle eugenikere. Haave mener eugenikken hadde sosiale konnotasjoner og at «sterilization was a highly class-biased measure». Haave 2007: 50. Dette gjenspeiler antagelig at hvilke karakteristikk som var sosialt kontra arvelig betinget ikke fremsto klart for eugenikerne, og at det var uenighet dem imellom.

²⁷¹ Dahl 1991: 300

²⁷² Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Redegjørelse fra Karl Evang ang. siktede

kommunismen. Sovjetunionen hadde vært sentrale i å vinne krigen, samt befridd Finnmark og deler av Troms, og den kalde krigen var enda i sin veldig spede begynnelse. Rian kunne derfor antageligvis ansett det som fordelaktig å forsøke å distansere seg fra sin tidligere håndtering av kommunister.

Andrew Heywoods punkt om *leadership and elitism* er interessant i Rians sammenheng. Rian uttalte etter det jeg kan dokumentere aldri noe i retning av eksplisitt autoritarisme og i avhør påsto han at han aldri hadde vært tilhenger av diktatur.²⁷³ Likevel viste han gang på gang en holdning om at samfunnets beste var overordnet individets beste. Individets frihet burde være underlagt fellesskapets interesser, mente Rian, noe som er tydelig eksemplifisert i holdningen hans til tvangssterilisering. Han skrev minst to ganger at: «Det å stifte familie og få barn er ikke noe som vedkommer bare enkeltindividet, men må sees ut ifra alles vel».²⁷⁴ Denne vegleggingen av fellesskapet over individet er et klart brudd på liberale holdninger og mer i tråd med hans samtidige totalitære ideologier: kommunismen og fascismen. NS rettsforståelse lente seg på et «biologisk rettsprinsipp» hvor retten skulle tjene livet, biologien og folket, ikke individet. Retten kunne ikke heve seg over naturens mekanismer, som den darwinistiske forståelsen av «survival of the fittest».²⁷⁵ Rians holdninger ser ut til å ha vært helt i samsvar med NS sin autoritære rettsforståelse. Som medlem av lovkomitéen til *Lov nr. 1 til vern om folkeætten* var Rian også med på å øke Medisindirektørens makt etter «fører- og ansvarsprinsippet». Dette prinsippet gikk ut på at den «naturlige fører» skulle ta beslutninger og hadde forrang over representasjon.²⁷⁶

Noen av Rians utsagn fremstår også som motsetninger til den generelle forståelsen av nazisme. For å være fornuftig, ifølge Rian, var det nødvendig å tørre å skille seg ut fra mengden, noe som var i uoverensstemmelse med nazistenes bokbrenning og krav om total lydighet. Nyskapende kunst mente Rian at «særkjenner det begavede og geniale menneske», selv om nazistene var motstandere av en rekke moderne former for kunst.²⁷⁷ Hitler kalte eksempelvis moderne kunst for degenerert kunst.²⁷⁸ Hatet mot moderne kunst inngår for øvrig i Heywoods punkt om *anti-rationalism*.

²⁷³ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

²⁷⁴ Rian 1944: 49; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Manuskriper på foredrag holdt av sikt.»

²⁷⁵ Aasen 1989:29-30, 33 Folket betød ikke kun de individene som levde nå, men også fortidens og fremtidens generasjoner – hele kjeden av slektsledd.

²⁷⁶ Aasen 1989: 4, 51

²⁷⁷ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Manuskriper på foredrag holdt av sikt.»

²⁷⁸ Scull 2016: 259

Rians likhetstrekk med nazister i hans samtid

Rians medlemskap i NS var ifølge landssvikdomstolen betydelig nok til å definere ham som nazist. Han hadde også flere likhetstrekk med nazister i mellomkrigstiden og under 2. verdenskrig, spesielt med nazistiske leger.

I likhet med tyske nazistiske leger argumenterte Rian for pengeinnsparing i psykiatrien. I sammenheng med planer for utbygging av Reitgjerdet skrev han: «En av de vesentlige ting som taler for en hurtig virkeliggjørelse av disse planer er de urimelige utgifter som Kriminalasylets pasienter nu påfører landet. [...] utgiftene pr. pasient er over dobbelt så store som ved Reitgjerdet asyl, uten at de fordeler foreligger som vi har der. Med det nuværende pasienttal taper landet årlig vell kr. 50.000 ved å opprettholde den nuværende tilstand». ²⁷⁹ Han argumenterte også for bevilgninger til nye laboratorier ved å forklare at utgifter tilknyttet det «vitenskapelige forskningsfelt [...] vil lønne seg i det lange løp». ²⁸⁰ Rian ser også ut til å ha vært svært opptatt av å utnytte anstaltplassene fullt ut. I årsberetningen for Kriminalasylet 1939 skrev han: «Pasientantallet var ved årets utgang 22 og vi har yderlig plass til 10 pasienter. Som tidligere påpekt vil jeg også denne gang nevne det uheldige i at man i en tid med for få asylplasser, ikke utnyttet Kriminalasylet helt ut». ²⁸¹ Dette gjentok han flere ganger: «Jeg vil kun gjøre oppmerksom på at Kriminalasylet ennå ikke er fullt belagt og fremdeles kan ta ca. 10-12 pasienter. I denne tid med overfylte asyler og fengsler bør ikke dette fortsette». ²⁸² Kostnadene i åndssvakeomsorgen knyttet han også direkte opp mot kostnadene for samfunnet som helhet: «Vår åndssvakeforsorg er et sørgelig kapittel – vi har kun ca. 1000 plasser for disse pasienter, men trenger 5000-6000. Før vi får en skikkelig åndssvakeforsorg har vi ingen kontroll over disse farlige arvesyke. Det er dyrt å bygge denne forsorg, men det er dyrere å la de åndssvake formere seg». ²⁸³ At visse grupper burde steriliseres for å spare staten utgifter var, grunnet mellomkrigstidens økende arbeidsledighet og press på statens finanser, for øvrig «en argumentasjon som vant atskillig terreng i det kriserammede norske samfunnet.» ²⁸⁴

At Rian forklarte at psykiatere var nødt til å forholde seg til samfunnsoppgaver og at han vurderte seg selv for å være engasjert i sosiale oppgaver fremfor politiske oppgaver sammenfaller

²⁷⁹ Riksarkivet, Justisdepartementet, Fengselsstyret D del 1 – RA/S-1043/D/Db/L0727

²⁸⁰ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-016-003

²⁸¹ Riksarkivet, Justisdepartementet, Fengselsstyret D del 1 – RA/S-1043/D/Db/L0728

²⁸² Ibid

²⁸³ Rian 1944: 58

²⁸⁴ Kringlen 2007: 186

godt med det nazistiske medisinske miljøet for øvrig. Robert Neel Proctor skriver at de nazistiske autoritetenes villighet til å gjøre sosiale spørsmål til medisinske og biologiske spørsmål antageligvis var en av grunnene til at nazismen virket så appellerende på leger. Nazistiske raseprogrammer ble sett på som helseprogrammer og leger ble involvert i utformingen av politikk til et helt nytt omfang.²⁸⁵

Rian delte oppfatninger med nazistiske leger i Tyskland også i andre spørsmål enn psykiatri og rasehygiene. I artikkelen om ernæringsspørsmålet i Nord-Norge ser Rian ut til å ha fulgt mye av sunnhetsidealet til nazistene.²⁸⁶ Dette gikk blant annet ut på at alkohol og tobakk burde kuttes og at et sunt kosthold burde fremmes, eksempelvis i form av grovt brød. Hitler selv var også vegetarianer og holdt seg borte fra tobakk og alkohol. For mange nazister var helheten i deres medisin et ønske om å fokusere på forebygging, snarere enn kurering.²⁸⁷ Proctor mener at nazistenes organiske fokus, som innebefattet sunnhet, ernæring og natur, også kunne forstås som en metafor til kroppen hvor den nazistiske staten var harmonisk og enhetlig mens innbyrdes motstand var «uorganisk», noe sykelig.²⁸⁸ I kampen mot tuberkulosen, som var en viktig kampsak for nazistene, mente Rian at en av de viktigste midlene asylene kunne benytte var «en daglig tilsetning til asylokosten av nysilt melk, friske grønnsaker og bondesmør».²⁸⁹ Dette sunnhetsidealet var ikke nytt eller unikt for nazistene, men det er likevel karakteristisk at Rians oppfatninger korrelerer så tydelig med typiske nazistiske idealer.

Rian delte også en rekke andre oppfatninger med den typiske nazistiske holdning. Han mente mødre var «samfundets grunnpillare», og at samfunnet for tiden lot husmorens «heder og verdighet [...] stadig trækkes i støvet».²⁹⁰ Han mente kvinner likevel burde ha tilgang til å jobbe utenfor hjemmet, om hun eksempelvis var ugift eller hadde voksne barn. Videre:

Kvinnen bør derfor fullt ut kunne kvalifisere seg for alle samfunnets stillinger. Men der kan ikke sterkt nok fremheves at moderskapet er hennes største og viktigste oppgave, og alt annet kommer i annen rekke. Det viser seg at nettopp så mange intelligente og godt utrustede kvinner oppgir moderskapet for heller ofre seg for sine intellektuelle evner, og blir selververvende. Det er til ubotelig skade for samfunnet at disse kvinner på grunn av

²⁸⁵ Proctor 1988: 287

²⁸⁶ Rian 1938

²⁸⁷ Proctor 1988: 240-241

²⁸⁸ Proctor 1988: 228, 235-241, 248. Biologi som metafor eksisterte også i nazistenes modell for samfunnet. Samfunnet fungerte som en kropp, og idealet om de forskjellige delene av samfunnet som organer i en kropp kalles *korporativisme*. «Corpus» er latin og betyr «kropp».

²⁸⁹ Egil Rian 1936: 709

²⁹⁰ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Manuskriper på foredrag holdt av sikt.»

sitt selververv blir sterile, for nettopp disse kvinner vilde best egne seg som mødre og barns oppdragere.²⁹¹

Synspunkter som dette mente nok mange å kunne henvise til den vitenskapelige erfaring sin med legitimerende empiri, men det kan likevel ikke forstås som noe annet enn politisk. Rian ser også ut til å ha delt nazistenes romantisering av bøndene, blant annet i den tidligere nevnte beskrivelsen av bønder som den eneste gruppen med godt arvestoff som får mange barn. «Naturen – gården og slekten hører sammen», mente Rian da bondebefolkningen var bundet til stedet i motsetning til «rastløse og overfladiske byfolk». Videre anså han odelsretten for å være «en av de mest rasebevarende tiltak [...]», og forklarte: «En positiv anleggsgygiene [sic] må derfor arbeide for en bondevenlig politikk [...]»²⁹²

Et interessant spørsmål er hvor mye omgang Rian hadde med tyskere under krigen. En ting er at dette ble ansett for å være et tegn på «dårlig nasjonal holdning».²⁹³ En annen er at det kan tyde på ideologisk overenstemmelse og sympati mellom Rian og tyske nazister. Rian var eksempelvis medlem av Norsk-Tysk selskap og dro som tidligere nevnt på studiereise til Berlin i 1942. Norsk-Tysk selskap skal jeg komme tilbake til. I disse sammenhengene hadde han antageligvis mye omgang med tyskere.

I juli 1941 bestilte Rian propagandaplakater til syv kontorer fra NS sin propagandaavdeling. Han henviste til et rundskriv fra innenriksdepartementet, men brukte formuleringen at han skulle «anmode» om å få plakatene tilsendt.²⁹⁴ Selv om bakgrunnen og detaljene er ukjente kan dette vitne om et bevisst arbeide for NS sin propagandasak. Samtidig skal han ifølge rektoren på Strinda skole ha vært med å hindre at en NS-foredragsserie, som Rian selv skulle holde foredrag på, fant sted.²⁹⁵

Som styremedlem i Psykiatrisk forening støttet Rian også opp under en beslutning av Rikskommissariatet. Kommissariatet ga foreningen «forbud mot enhver aktivitet som ikke var godkjent av kommissæren». Rian var den eneste av styremedlemmene i Psykiatrisk forening som

²⁹¹ Rian 1944: 67

²⁹² Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Manuskriper på foredrag holdt av sikt.»

²⁹³ Dahl 2018: 77

²⁹⁴ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-002

²⁹⁵ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 13.05.46 ved Faanes – vitneforklaringer»

støttet Kommissariatets forbud da resten av foreningsstyret nektet å ettergi seg dette kravet i 1941.²⁹⁶

Viktigst for vurderingen av Rian som nazist er og blir likevel hans eugeniske holdning. NS og nazismen oppfant ikke eugenikken, men de tok den til seg. Arbeiderne skulle føres fra klassemotsetninger til rasebevissthet. I 16. mai-oppropet fra 1933, tre dager etter stiftelsen av NS, sluttet Quisling seg til «tidens alminnelige eugeniske (rasehygieniske) krav om sterilisering av tunge lovbrytere og åndssvake».²⁹⁷ Hans Fredrik Dahl skriver også at «Folke-ætten - omsorgen for det genetiske grunnstoff i befolkningen og dets evne til kvalitativ og kvantitativ reproduksjon - spilte jo en stor rolle i Quislings politiske tenkning [...]»²⁹⁸ Det er nærliggende å tro at dette var tungtveiende for at Rian tilsluttet seg NS i første omgang.

Rians humane innstilling og redningsaksjoner

En annen måte å beskrive Rians politiske holdninger på, er ved å se på hvordan kollegaene hans oppfattet ham. 30 personer ble avhørt i sammenheng med rettsaken mot Rian, hvorav 21 var kollegaer av ham.²⁹⁹ Av disse 30 hadde 29 positive ting å si om Rian. Den eneste som var negativ til Rian, var etterfølgeren hans til direktørstillingen ved Kriminalasylet og Reitgjerdet, Nils Berner Johannesen. Johannesen kritiserte Rian fordi han mente Rian hadde fått ham tvangsflyttet fra Dikemark til Reitgjerdet, og en personlig feide kan derfor forklare hvorfor Johannesen omtalte Rian så negativt sammenlignet med de andre avhørte. De 29 andre avhørte forsøkte i stor grad å nedtone Rians tilknytting til nazismen og svært mange forklarte at han aldri hadde forsøkt å påvirke dem politisk. Flere skrøt av Rians bidrag i krisesituasjoner og hjelp av folk som var havnet i trøbbel hos nazistene. En pleier fortalte at etter hans «mening kunne den beste jössing ikke ha fått gjennomført det Rian fikk gjort ved Reitgjerdet unner krigen».³⁰⁰ En reservelege som hadde problemer med tyskerne fordi han var tsjekker og påstått kommunist fortalte: «Rian hadde full kjennskap til min innstilling, men allikevel tok han mitt parti mot tyskerne da de var ute etter meg. Hans menneskelige hjertelag satte han foran sin politiske overbevisning».³⁰¹ Flere beskrev også hvordan Rian så mellom fingrene på at de lyttet til radiosendinger fra London, også under de minst

²⁹⁶ Kringlen 2007: 222

²⁹⁷ Dahl 1991: 263

²⁹⁸ Dahl 1992: 177

²⁹⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 13.05.46 ved Faanes – vitneforklaringer»

³⁰⁰ Ibid

³⁰¹ Ibid

tre gangene hvor pleiere ble tatt på «fersk gjerning». Dette skal vi komme tilbake til i neste kapittel. En kollega beskrev Rian som «en av de moderate innen partiet», og en annen fortalte: «Rian opptrådte alltid humant ovenfor sine politiske motstandere som det var nok av ved Reitgjerdet. Det var mange som tillot seg å motsi ham i politiske diskusjoner, men han ble aldri sint eller ubehagelig mot vedkommende for det».³⁰² At Rian ikke forsøkte å overbevise de ansatte politisk, var en linje han påsto han bevisst la seg på: «Min linje har alltid vært å unngå politikk i sykehusene».³⁰³ Han skal ha motsatt seg beskjeden om å få flest mulig NS-folk inn i kontrollkommisjonene, og mente samtlige av de ansatte han sparket var partifolk som ikke opptrådte korrekt.³⁰⁴

Rian hjalp en rekke mennesker under krigen. Retten skrev:

[...] overlægen ved Rønvik, likesom læge Cyvin reddedes fra arrest. Nevnte læge var fra Tsjekkoslovakia og blev betraktet av tyskerne som kommunist. Politilæge i Oslo, Kristensen, fikk tiltalte også frigitt, likeså læge Schnitler i Trondheim som var tatt på grunn av en hos ham boende students befattning med våpenlager. Her måtte tiltalte med sin person garantere for nevnte læges tilstedeværelse. Lege Smith kom på Falstad. Hans hustru var syk. Tiltalte oppnådde at SD-politimannen Slesch gikk med på frigivelse. Overlæge ved Trondheim sykehus, Koritzensky [sic], blev som jøde arrestert i 1940. Tiltaltes bestrebelser for denne læge mislykkedes lenge, men det blev tilslutt oppnådd løslatelse [...] Noen andre var det, sier tiltalte, ikke som hjalp overlæge Korintzinsky [sic].

En annen jøde (halvjøde) fra Trondheim (ikke læge), Louis Feinsilber, var utsatt for tyskerne. Ved tiltaltes mellekomst blev forhindret allerede fattet bestemmelse om at Feinsilber skulde sendes til ukjent sted i utlandet. Vedkommende forblev på Grini, og klarte seg. Forpleier Persson, arrestert for våpen, slapp også takket være tiltalte fri.³⁰⁵

Dr. Schnitler ble arrestert mistenkt for sabotasje, men på «grunn av mitt kjennskap til ham, garanterte jeg ham ovenfor det tyske sikkerhetspoliti, med min egen person, saa han ble frigitt. [...] Overlege Gjessing ved Dikemark ble etter mitt inngrep, rehabilitert og gjeninnsatt i sin stilling ved Dikemark, etter at han var avskediget og arrestert».³⁰⁶ Gjeninnsettelsen av Gjessing mente en senere kommisjon at «var uungåelig og var således ikke herr Rians fortjeneste».³⁰⁷ Det stemte likevel at Rian protesterte mot arrestasjonene av Gjessing.³⁰⁸ Rian forklarte også at han reddet fetteren sin, som var lærer og «måtte karakteriseres som en aktiv jøssing», fra å bli sendt til

³⁰² Ibid

³⁰³ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

³⁰⁴ Ibid

³⁰⁵ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

³⁰⁶ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 20.06.45 av p.soldat Kaare Andreassen»

³⁰⁷ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Dok. i særskilt liste - bevismatr. fremkommet etter domsavsigelsen»

³⁰⁸ Gogstad 1991: 90

tvangsarbeid på Ørlandet.³⁰⁹ Etter henvendelse av overlege Thoresen ved Strinda sykehus skal Rian også ha ringt Vølper ved Reichkommisariatet i Trondheim, og hindret dem i å rekvirere villaen til Thoresen, hvor Thoresen bodde sammen med «nåværende justisminister Gundersens frue og hennes barn».³¹⁰

Han brukte også stillingen som overlege til å utstede reddende sinnssykeerklæringer. En mann som tyskerne hadde dømt til døden klarte Rian og nervelege Scitler å frikjenne ved å erklære ham utilregnelig, tross at de tyske sakkyndige var uenige.³¹¹ I avhør forklarte Rian: «Jeg var klar over at erklæringen var avgjørende for [den dømtes] liv, og vilde ha reddet ham hvis den var blitt godtatt. Jeg strakte meg derfor i lengste laget med hensyn til den sakkyndige bedømmelse for at den skulde komme [den dømte] til gode».³¹² Retten beskrev også flere eksempler på at:

Tiltalte kom enkelte til hjelp gjennom sinnssykerklæringer som erkjennes å ha vært kanskje noe tvilsomme. Alle disse erklæringene ble underkjent av den rettsmedisinske kommisjon. Ellers har ikke tiltalte fått noen slik erklæring underkjent. Her kommer i betraktning tilfellet hos [en los], som i desperasjon i sitt hjem hvor han blev oppsøkt av politi, skjøt en politimann. [Losen] var ikke sinssyk [sic], men kanskje [sic] utilregnelig i handlingsøieblikket. Efter erklæring fra tiltalte om sinnssykdom blev [losen] liggende på Reitgjerdet og blev utskrevet straks ved tyskernes kapitulasjon. Læge Draagen hadde overfust [sic] tyskerne. Han blev hjulpet på samme måte.³¹³

12. april 1942 ble 500 lærere som hadde vært med på aksjon mot NS samlet på et skip i Trondheim beregnet for 150 passasjerer. 15. april seilte skipet mot Krikenes, hvor lærerne ble satt til å gjøre tvangsarbeid.³¹⁴ Tidligere fylkesmann Grundtvig, som var medlem av Norsk-Tysk selskap, samarbeidet med Rian for å hjelpe lærerne.³¹⁵ Han fortalte om lærertransporten:

Med hensyn til lærertransporten med d/s Skjærstad så skyltes det dr. Rians arbeide at de syke lærerne ble bragt i land i Trondheim og kom unner betryggende lægetilsyn. Vi arbeidet begge meget iherdig på å få transporten stanset, og konfronterte bl.a med minister Skancke og Reichkommisariatets henværende representant Von der Goltz. Videre utarbeidet vi sammen et telegram til Quisling.³¹⁶

³⁰⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

³¹⁰ Ibid

³¹¹ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-016-003

³¹² Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

³¹³ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

³¹⁴ Christensen 2008: 102-104; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Utklipp av Adresseavisa av 28.09.45 innlev. av sikt.»

³¹⁵ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Skriv ang. Norsk-Tysk selskap»

³¹⁶ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 13.05.46 ved Faanes – vitneforklaringer»

Rian utdypet at det lyktes ham:

[...] gjennom von der Goltz som var avdelingssjef for Reichskom. her, å få anledning til å komme om bord. [...] Jeg sørget straks for at meget syke ble transportert til Trondheim sykehus, og fikk gjennom Røde Kors medisin og mat om bord. Jeg arbeidet om bord hele første dagen, og satte meg om kvelden i telefonisk forbindelse med Kirkedepartementet, og konfronterte Sckanke [sic]. Likeledes ble det også sendt et telegram til Quisling hvori jeg i meget sterke uttrykk tok avstand fra transporten. [...] I mellomtia var det vistnok innløpet en ordre fra Redies – eventuelt fra S.D. i Oslo – til S.D. i Trondheim, om at dr. Rian for enhver pris måtte holdes borte fra transporten. Da jeg neste dag vilde om bord igjen, ble jeg av bevegne soldater nektet adgang. Gjennom en S.D.-læge lyktes det meg å få transportert bort enda en lærer som lå bevisløs. Hele dagen sto jeg i forbindelse med Kirkedepartementet, bl.a. ekspedisjonssjef Nordvik og likeså Sckanke [sic], og det ble lovet at alt skulde bli gjort der nede. Imidlertid forsto ant. S.D. at det beste var at skipet gikk øieblikkelig, og det reiste da om natten uten at jeg fikk rede på det.

En av lærerne på skipet bekreftet Rians involvering, og fortalte at Rian skal ha uttalt at deportasjonen var en offentlig skandale.³¹⁷ Røde Kors, som hadde sterke antityske holdninger, bekreftet også Rians hjelp.³¹⁸ Christensen fra Røde Kors forklarte at deres lege ikke fikk innpass, men det gjorde Rian «og han utførte et meget samvittighetsfuldt arbeide der, og protesterte mot transporten og forholdene og tilså de som trengte lægehjelp og fikk noen av lærerne innlagt på Trondheim Sykehus». Ved returen skulle skipet i tre ukers karantene på grunn av utbrudd av dysenteri, og Rian og Christensen «fikk ordnet således at lærerne kunne få returnere til sine hjem samme dag som båten kom hit». Christensen hadde et «rent saklig samarbeide» med Rian og «hadde det inntrykk i alle de tilfeller hvor vi i Røde Kors var nødt til å henvende oss til overlæge Rian at vi til en hver tid fikk sakene reelt behandlet uten at det på noen måte ble tatt politiske hensyn».³¹⁹ Kassereren ved Reitgjerdet mente Rian ikke forandret «sin opptreden i okkupasjonsårene», og om opprettelsen av et hjelpesykehus på Moholt fortalte han: «Slike ting gjorde Rian av sin godhet og uten nogen somhelst økonomisk vinning».³²⁰

To hendelser, som politiet i utgangspunktet ønsket å tiltale Rian for, viste seg å være formildende.³²¹ Den ene av disse hendelsene var at Rian angivelig hadde kjøpt tannlegeutstyr til

³¹⁷ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Utklipp av Adresseavisa av 28.09.45 innlev. av sikt.»

³¹⁸ Gogstad 1991: 262, 346

³¹⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Skriv av 14.08.45 fra S. Christensen, Røde Kors»

³²⁰ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 13.05.46 ved Faanes – vitneforklaringer»

³²¹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Ekspedisjonsdokument»

Reitgjerdet fra boet til en jødisk tannlege som måtte flykte fra landet. Dette tannlegeutstyret ble derimot skaffet til Reitgjerdet på bekostning av en tysk kvinnelig tannlege som opprinnelig hadde anskaffet utstyret fra «jødeboet» takket være kontakter i SS. Rian og forvaltningskontoret sikret utstyret etter strid med Gestapo, og etter krigen fikk den jødiske tannlegen utstyret tilbake.³²² Den andre av disse hendelsene omhandlet at fylkesfører for Sør-Trøndelag Henrik Rogstad planla en aksjon mot legene som nektet å betale legelisen. Denne aksjonen innebar å ta flere leger som gisler. I et skriv til Quisling fortalte Rogstad at han ba Rian utarbeide en liste på 25 leger, og at Rian så ga ham 24 navn.³²³ Rian nektet for å ha utarbeidet en slik liste, og tre vitner forklarte at Rian forsøkte å motarbeide hele aksjonen.³²⁴ Rian forklarte at han som argument til Rogstad for at aksjonen ikke kunne gjennomføres nevnte navnet på flere leger som var helt uvurderlige. Rogstad måtte ha utarbeidet listen med hensyn til de som *ikke* kunne innkalles, forklarte Rian, og deretter fortalt Quisling at det var Rian som utarbeidet listen fordi «jeg hadde et godt ord på meg blandt lægestanden i Oslo, og at han derved mente lettere å kunne oppnå sine hensikter».³²⁵ Retten konkluderte med at Rian ikke hadde «noe med fylkesfører Rogstad aksjon mot legene i Trøndelag å gjøre, bortsett fra at han i noen grad fikk stagget Rogstad i hans pågang».³²⁶ En tredje mindre hendelse var at Rian hadde kjøpt 32 bøker fra frontkjemperkontoret, men dette viste seg å være et forsøk fra Rian på å sikre beslaglagte eiendeler tilhørende svogeren sin som hadde flyktet til Sverige.³²⁷

De humanitære inngrepene til Rian har det dessverre ikke vært så lett å datere. Det er derfor ikke så enkelt å vurdere hvorvidt disse ble gjort før eller etter krigslykken åpenbart begynte å snu for tyskerne. Om Rian begynte å hjelpe folk først etter årsskiftet 1942/1943, for å bruke slaget ved Stalingrad som skillelinje, så ville dette tegnet et helt annet bilde av ham enn om dette var noe han gjorde under hele krigen. Involveringene som var del av store begivenheter er relativt enkelt å datere. Dette gjelder Rians opprettelse av midlertidig sykehus for eldre i april 1940, det omstridte bidraget hans i Gjessing-saken i 1941, hjelpen hans til lærerne i april 1942 og hjelpen hans til

³²² Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Skriv fra Erstatningsdirektoratet av 18.01.46»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 13.05.46 ved Faanes – vitneforklaringer». Det er ikke åpenbart at kildene i denne sammenhengen skiller mellom SS, Gestapo og det tyske sikkerhetspoliti.

³²³ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Dok. fra Oslo pkm. Avskrifter av skriv i anl. Legestriden»

³²⁴ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 13.05.46 ved Faanes – vitneforklaringer»

³²⁵ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

³²⁶ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

³²⁷ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Skriv fra B. Johansen ang. forholdene ved Frontkj.ktr.»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

evakuerte fra Finnmark høsten 1944.³²⁸ Hjelpen til enkeltpersoner er for det meste vanskelig å datere, da vitnene ikke nevner datoer eller årstall. Et unntak til dette dr. Koritzinsky, som ble arrestert i 1940, og hvor Rians forsøk på å hjelpe skal ha pågått over lang tid og definitivt kan dateres i brevet til «Oberstabartz [sic] De Freese» 16. juni 1941.³²⁹ De daterbare hendelsene er ikke fordelt på noen påfallende måte utover krigens gang, og tilsier som sådan ikke at Rian aktivt skal ha begynt med humanitære inngripener etter at krigslykken snudde. Vitenene og dommerne i rettssaken ser heller ikke ut til å påvise, eller i det hele tatt nevne, noen slik endring over tid når de skryter av Rians humanitet.

Dommen mot Rian

Interessant er det at landssvikedommerne la liten vekt på Rians eugeniske tilknytning i vurderingen om hvorvidt han var skyldig i landssvik – og dermed i en viss forstand om han var skyldig i å være nazist. Retten fokuserte mer på partipolitiske forhold som pengebidrag og involvering i partiet og konkrete praktiske ting.³³⁰ I den grad han hadde «bidratt til NS politikk», ifølge domsslutningen, var det «ved å søke medlemmer av NS oppnevnt som medlemmer av kontrollkommisjon ved Sinnsykeanstalten».³³¹ I dag assosierer vi gjerne eugenikken med nazismen, men det gjorde ikke retten i 1946. Dette er naturlig da nazistene, som vi har sett, langt fra var de eneste som benyttet seg av eugeniske virkemidler og retorikk på denne tiden. Retten roste Rian for ting han hadde gjort under krigen og utelukket ikke at han kunne ha brukt partimedlemskapet for å hjelpe folk, men «dette kan ikke fritta for nevnte strafansvar. Retten kan ikke anta at tiltaltes motiv for medlemskap utelukkende var det derved påståtte middel til løsning av konflikter med tyskerne og NS-myndigheter».³³² Selv påsto Rian at han ikke meldte seg ut av NS, tross overgrep, fordi han «kun som medlem av N.S. var istand til å yte effektiv hjelp».³³³ Generelt fikk NS-medlemmer som hadde brukt medlemskapet til å drive motstandsarbeid kun straffelettelse om personen hadde løpt personlig risiko og/eller hadde konferert med Hjemmefronten om dobbeltspillet sitt.³³⁴ Rian hadde ikke noen tilknytning til Hjemmefronten og

³²⁸ Hjelpesykehuset for eldre omtales i neste kapittel.

³²⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Brev fra dr. Rian til Oberstabartz De Freese»

³³⁰ Forhandlinger omkring steriliseringsloven er riktignok vedlagt i saksdokumentene, men nevnes ikke i domsavsigelsen.

³³¹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

³³² Ibid

³³³ Ibid

³³⁴ Dahl & Sørensen 2004: 106

hadde ikke tatt spesiell stor personlig risiko. Han hadde heller ikke drevet det som egentlig kan kalles motstandsarbeid, kun humanitær hjelp. Personene som Rian hjalp som hadde vært anklaget av tyskerne for motstandsarbeid, hadde, så vidt sakspapirene vitner om, hverken vært sentrale i Hjemmefronten eller bidratt til viktig motstandsarbeid. I noen tilfeller var de også uskyldige. Det finnes også eksempler på NS-medlemmer som hadde hjulpet en rekke mennesker på lignende vis som Rian, hvor dette ikke ble regnet for formildende.³³⁵

Rian var ikke en av opportunistene som meldte seg inn i NS for egen vinnings skyld. Dette kan vi konkludere både fordi han var medlem før krigen mens partiet enda var marginalt, og fordi han ser ut til å ha hatt liten økonomisk gevinst av krigen. Riktignok gjorde han karriere under de nye forholdene, og var opportunist på den måten, men da han ikke hadde stor økonomisk vinning av dette kan det forstås som at han først og fremst så muligheten til å forbedre forholdene for psykiatrien i Norge. Retten anså den økonomiske situasjonen hans som formildende.³³⁶ Om han ikke var opportunist er det rimelig grunn til å tro at han må ha vært ideologisk overbevist på et eller annet nivå. I avhør forklarte han: «Jeg har personlig ikke hatt noen fordeler, jeg har hatt økonomisk tap og har ikke beriket meg [...]» Han forklarte at han ikke hadde formue og at han hadde tjent lite under krigen. Rian mente at om han skulle bli fradømt stillingen på Reitgjerdet «blir 15 års spesialutdanning bortkastet» da denne kompetansen kun kunne brukes i denne type medisin.

Jeg vil derfor ved avskjed bli straffet særdeles strengt, idet alle de lange år jeg slet meg igjennom med minimal inntekt da blir helt bortkastet. Etter 16 års lægevirkosomhet har jeg i dag ingen midler. Dette skyldes ikke udyktighet, men at mine interesser for sosiale oppgaver har gått foran mine særinteresser. Som læge kunne jeg lett gått en helt annen vei og i dag vært en rik mann.³³⁷

Angående hans arbeid i åndssvakeforsorgen forklarte han:

Jeg sørget for å få opprettet en overlægestilling for åndssvakeforsorgen, men lot stillingen stå ubesatt unner hele krigen for å unngå politikk i vårt arbeide for de åndssvake. Jeg ser nå at mine retningslinjer følges, stillingen som overlæge for åndssvakeforsorgen er besatt, og jeg går ut fra at dette arbeide fortsattes uavkortet. Alt mitt arbeide for de åndssvake var ulønnet, og kun interesse for denne viktige – min forsømte forsorg – har vært min drivkraft.

³³⁵ Dahl 2004: 107

³³⁶ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

³³⁷ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

Jeg var selvskreven til å søke stillingen som overløge for åndssvakeforsorgen, men jeg ønsket ikke å benytte meg av krigen til å få en stilling.³³⁸

Det retten la mest vekt på ved domsavsigelsen av Rian var medlemskap i og pengebidrag til NS-formål. Rian betalte medlemskontingent til NS og til NS Hjelpeorganisasjon (NSH). Retten påviste også at han personlig hadde gitt 300 kr til Frontkjemperkontoret, samt vært med å bevilge 10 000 kr til NS som medlem av styret til Dahls bryggeri.³³⁹ Etter dommen kom det også frem at Rian hadde vært med på å bevilge frontkjemperkontoret ytterligere 1500 kr fra Strinda Herredsting.³⁴⁰ Små pengebidrag på eksempelvis 5-10 kr til Fronkjemperkontoret eller andre NS-formål ble ikke prioritert, og kunne gå ustraffet.³⁴¹

At retten la vekt på pengebidrag stemmer med det generelle bildet av landssvikeroppgjøret, hvor tiltaltes motiver var uinteressant når medlemskapet var bevist. Den provisoriske anordningen av 1942, landssvikeranordningen av 1944 og Stortingets bekreftelse med *Lov om landssvik* i 1947 gjorde det ulovlig å ha vært medlem av NS fra 8. april 1940. Altså hadde bestemmelsene tilbakevirkende kraft, noe som er i strid med grunnlovens paragraf 97 og alminnelige rettsprinsipper. Norge var det eneste okkuperte landet etter krigen som kriminaliserte medlemskap i et parti som samarbeidet med okkupasjonsmakten, og hvor medlemmene ble straffet kun for medlemskapet. At Norge var unikt på dette området skyltes at norsk strafferett var og er enestående ved å sette samme strafferamme for medvirkning som for å være hovedansvarlig, og fordi NS hadde hatt en annen stilling enn tilsvarende partier i andre okkuperte land. Myndighetene håpet også at de ved å straffe bredt, kunne oppnå preventiv effekt, og slik slippe å straffe hardt. Om de ikke straffet tilstrekkelig var myndighetene redd for utbredt selvtekt og lynsjinger, slik som hadde skjedd under frigjøringen av Frankrike.³⁴² Anslagsvis ble mer enn 1/3 av NS-medlemmene likevel frikjent.³⁴³

Rian ble 15. august 1946 dømt for:

forbrytelse mot straffelovens § 86 jfr. Landssvikanordningen av 15/12 1944 § 3 jfr. § 2 nr. 1, nr. 2 og nr. 4, jfr. strl. § 62, til fengsel i 3 måneder som er avgjort ved utholdt

³³⁸ Ibid

³³⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

³⁴⁰ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Dok. i særskilt liste - bevismatr. fremkommet etter domsavsigelsen»

³⁴¹ Bentsen 2004: 210, 219

³⁴² Dahl 2018: 33-37, 41-42, 62-63; Sørensen 2016; Dahl 2004: 13, 15-16, 21; Figueiredo 2004: 46; Dahl & Sørensen 2004: 88, 93-97, 108, 117

³⁴³ Bentsen 2004: 220

varetektsfengsel fra 9. mai til 1. september 1945, og til tap i 10 år av rettigheter etter samme anordnings § 11, punkt 1 og 2, samt til tap av rett etter punkt 3.³⁴⁴

Han ble også dømt til å betale 12 500 kr «som inndragning av urettmessig oppebåret lønn i offentlig tjeneste, jfr. [sic] Landssvikanordningens § 19» og 250 kr i saksomkostninger. Han ble frifunnet for å ha overtatt sinnssykeinspektørstillingen ulovlig, og for å ha vært lege i Hirdens bedriftsvern.³⁴⁵ 10 års tap av borgerretten var en helt typisk dom for leger som hadde vært medlem av NS. Samtlige 133 NS-leger ble også ekskludert fra legeforeningen.³⁴⁶ I likhet med alle offentlige ansatte NS-medlemmer ble han suspendert fra sine offentlige stillinger, altså direktørstillingen på Reitgjerdet og Kriminalasylet.³⁴⁷ Derimot mistet han ikke adgangen til å praktisere som lege.³⁴⁸

Kan man med dette konkludere at Rian fikk en mild straff, og i så fall hvorfor? Historiker Ivo De Figueiredo skriver at det er et metodisk problem «at de fleste landssvikernes gjorde seg skyldige i flere gjerninger, og domspremissene antyder ikke klart forholdet mellom de ulike gjerningene og den totale straffen».³⁴⁹ Dette gjelder også i saken mot Rian. Alle dømte NS-medlemmer mistet borgerrettene sine i 10 år, så på dette punktet er dommen mot Rian helt ordinær.³⁵⁰ Det relativt store erstatningskravet virker å ha vært direkte knyttet til den såkalte ulovlige lønnen Rian mottok. Det som gjenstår da er tre måneders fengsel for NS-medlemskap og for pengebidrag til NS-formål. Landssvikerdømstolene var ofte opptatt av hvorvidt NS-medlemmet hadde vært «aggressivt» eller ikke, og hvorvidt det hadde vært «passivt» eller «aktivt». Passive medlemmer kunne bli frikjent, men Rian hadde ikke vært et passivt medlem.³⁵¹ Til sammen ble 92 805 landssvikersaker etterforsket. «Til de alvorligste sakene hørte de 5 091 som ble domfelt

³⁴⁴ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

³⁴⁵ Ibid; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Gjenpart av skriv til Sosialdepartementet av 26.08.46»

Straffelovens paragraf 86 omhandlet «bistand til fienden». Landssvikanordningens paragraf 2, punkt nr. 1 straffet den som har vært medlem av NS eller tilknyttede organisasjoner etter 8. april 1940. Punkt nr. 2 straffet den som har støttet slike organisasjoner eller deres tiltak. Punkt nr. 4 straffet den som hadde gjort forbrytelser mot straffelovens kapittel 8 og 9, som ikke inngikk i punktene 1-3. Straffelovens paragraf 62 kunne anvendes når det ikke var tydelig om retten skulle anvende paragraf 86, eller paragraf 98 som omhandlet forsøk på å endre statsforvaltningen med ulovlige midler. Landssvikanordningens paragraf 11 åpnet for tap av borgerrettigheter: Punkt nr. 1 ga tap av stemmerett, punkt nr. 2 ga tap av retten til militærtjeneste og punkt nr. 3 ga tap av offentlige stillinger som den dømte innehadde. Solem 1945: 16-22, 24-25, 51-52, 72-73

³⁴⁶ Gogstad 1991: 323-324

³⁴⁷ Borge & Vaale 2018: 63

³⁴⁸ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

³⁴⁹ Figueiredo 2004: 42

³⁵⁰ Dahl 2004: 22

³⁵¹ Brazier 2004: 127; Bentsen 2004: 219

etter straffelovens §§ 86 og 98, samt i alt 12 711 personer som fikk straff i henhold til landssviklovens § 2, nr 4, på grunn av aktiv virksomhet for NS».³⁵² Rian ble straffet både for straffelovens § 86 og landssvikanordningens § 2, nr. 4, og han ble derfor regnet for å være et aktivt medlem. Derimot mente retten det var formildende at Rian ikke hadde «opptrådt på noen aggressiv måte som partimann». Rians høye utdanning og «fremtredende stilling i samfunnet» var skjerpende.³⁵³ Dahl og Sørensen skriver at alle NS-medlemmer som hadde hatt «høyere posisjoner i regjering og forvaltning, ble tillagt skjerpet ansvar nettopp for dette, og ilagt strenge straffer».³⁵⁴ Alle som under okkupasjonen hadde vært ansatt i offentlig sektor ble ansett for å være «uverdige» om de ikke hadde vist «fast nasjonal holdning».³⁵⁵

Rians tilsynelatende milde straff, tross hans involvering og store pengebidrag, kan peke i retning av at det ble lagt vekt på de humanitære involveringene han hadde i krigsårene. I dommen står det at «det må tas i betraktning hvorledes tiltalte har kommet en rekke landsmenn, herunder læger, til hjelp [...]»³⁵⁶ Rians dom var for øvrig en av de tidligere dommene, og dette gjør det ekstra påfallende at han ble dømt mildt, da landssvikersakene ble dømt mildere etter hvert som tiden gikk.³⁵⁷

Etter dommen kom det blant annet frem opplysninger om at Rian hadde deltatt som instruktør i førstehjelp for Hirdmarinens førerkurs og at han hadde sendt gratulasjonskort til Quisling på hans 55. års fødselsdag 18. juli 1942.³⁵⁸

I avhør uttalte Rian: «Når det no hevdes at man som medlem av N.S. har gått fienden til hånde, så er det for mitt vedkommende den blankeste løgn, og intet har heller ikke mer krenket meg enn at jeg etter min innsats unner krigen skal betegnes som landssviker. [...] Jeg er meg ikke bevisst å ha foretatt straffbare handlinger da landssvikanordningen ikke var meg bekjent før etter kapitulasjonen».³⁵⁹ At NS-medlemskap var ulovlig var ukjent for mange av NS-medlemmene etter krigen. Rettens og de tiltaltes virkelighetsbilde, om hvorvidt de ulovlige handlingene slik var forsettlig, var ofte så fjernt fra hverandre at dommerne bare erklærte at de tiltalte måtte ha vært

³⁵² Borge & Vaale 2018: 65. Straffelovens paragraf 98 omhandlet «Den som søker å bevirke eller å medvirke til at rikets statsforfatning ved ulovlige midler forandres [...]». Solem 1945: 23

³⁵³ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46

³⁵⁴ Dahl & Sørensen 2004: 104

³⁵⁵ Dahl 2018: 75

³⁵⁶ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46

³⁵⁷ Sørensen 2016; Gogstad 1991: 322; Dahl 2004: 26-28; Dahl 2018: 91

³⁵⁸ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Dok. i særskilt liste - bevismatr. fremkommet etter domsavsigelsen»

³⁵⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

innforstått med ulovligheten.³⁶⁰ Retten valgte å legge til grunn at Rian var innforstått med at NS også fremmet tyske krigsinteresser, på tross av uttalelsene hans.³⁶¹ Et sentralt spørsmål i landssvikersakene og i litteraturen omkring oppgjøret senere var hvorvidt Norge var i krig etter kapitulasjonen 10. juni 1940. Landssvikerdømmerne tok for det meste utgangspunkt i at kapitulasjonen var delvis, og at deler av de væpnede styrkene fortsatte kampen fra utlandet. De skilte mellom staten, som fortsatt var i krig, og landet som var okkupert. NS-synet var derimot at en kapitulasjon pr. definisjon må være total og at det *de facto* ikke var krig i Norge etter 10. juni.³⁶² I flere domsslutninger valgte retten å ha motstridende setninger om kapitulasjonsspørsmålet ved siden av hverandre, og også i dommen mot Rian ble en slik paradoksal formulering formulert.³⁶³ I et avsnitt står det at Rian «følte sig ikke i tvil om at krigen var slutt i Norge etter at kamphandlingene var bragt til ende gjennom kommanderende generals erklæring» I neste avsnitt står det likevel at «han var opmerksom på den omstendighet at det efter landets lovlige myndigheters standpunkt fremdeles og under hele okkupasjonstiden var krigstilstand mellom Norge og Tyskland».³⁶⁴

Landssvikerdømmene fremsto som dypt urettferdige for mange dømte. Dømmene ble gjort på grunnlag av anordninger som var ukjente for mange da de ikke var blitt kunngjort. Disse anordningene ble utarbeidet av en regjering i utlandet som var blitt valgt i 1936, og som derfor var langt utenfor regjeringsperioden sin. Rettsoppgjøret tøyde også grunnloven på en rekke punkter. Bestemmelsene var også grunnlovsstridige med tanke på lovgivning med tilbakevirkende effekt. Grensene mellom lovgivende, dømmende og utøvende makt var flytende, noe som var en svekkelse av maktfordelingsprinsippet. Forvaring, som i utgangspunktet kunne benyttes inntil 30 dager, ble utvidet slik at det i praksis ikke hadde noen øvrig grense, og varetektsfengslingen fungerte dermed som *de facto* forhåndsstraff.³⁶⁵ Vi kan anta Rian syntes disse aspektene var urettferdige.

³⁶⁰ Dahl & Sørensen 2004: 97; Dahl 2018: 44-48

³⁶¹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46

³⁶² Selv mente tyskerne begge deler: Det var formell krigstilstand, men *de facto* var det ikke krig mellom Norge og Tyskland.

³⁶³ Dahl & Sørensen 2004: 113-116; Dahl 2017: 223-225.

³⁶⁴ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46

³⁶⁵ Borge & Vaale 2018: 199, 218, 228, 252-253, 292, 299

Tilhørte Rian en spesifikk fraksjon innenfor NS?

Rian skrev til Medisinaldirektøren, i forbindelse med at han anbefalte å gi en dansk nazist legelicens, at det ville «være av stor betydning at der kommer flere N.S. leger til distriktet».³⁶⁶ Rian håpet dessuten nazistene skulle vinne krigen. Ifølge en portør på Reitgjerdet var Rian «et godt barometer når det gjaldt krigens gang. Så lenge tyskerne hadde fremgang – eller hadde vunnet terreng – var han alltid grei å ha med å gjøre, men i motgangen kunne han også være det stikk motsatte».³⁶⁷ Ei kontordame på Reitgjerdet fortalte at «Han kom med uttalelser som at Russland skulde “pulveriseres”, og ved en annen anledning at Russland vilde bli en tysk koloni». Rian var ifølge henne «aldri i tvil om annet enn at Tyskland vilde vinne».³⁶⁸ I avhør forklarte Rian:

Man behøver heller ikke være engstelig for at jeg skal komme til å hylde noe diktatur eller lignende, for den ting har jeg heller ikke hittil vært tilhenger av. Jeg var nok ikke blinn for at det unner krigen var nok av tvang og ensrettet propaganda, men jeg håpet at disse ting vilde forsvinde når de unormale forhold som krigen ført med seg var over.³⁶⁹

Ifølge egen forklaring er det da slik å forstå at Rian håpet nazistene skulle vinne krigen, men at de deretter ville moderere seg. Hvorvidt han vurderte dette som et sannsynlig utfall er vanskelig å svare på. Ifølge domsslutningen regnet Rian «NS som eneste brukbare middel til å bli kvitt okkupasjonsmakten på lempeligste vilkår, og trodde at landet etter krigens slutt vilde oppnå selvstendighet igjen, som tilsagt var av tyskerne. [...] Når han antok at landets frihet vilde ble gjenoprettet etter en tysk seier, inntraf dog senere ting som bragte ham noen tvil».³⁷⁰ Det var ikke feil at medlemskap i NS kunne være det rasjonelle valget for en person som ønsket å verne om norske interesser. De som virkelig ville gå inn for tyske interesser kunne tilslutte seg Germanske SS-Norge eller Waffen-SS.³⁷¹ Retten medga også i flere landssvikersaker at NS i mange tilfeller hadde motstått tysk press og sikret norske interesser.³⁷² Denne forståelsen om NS som middel for å verne om norske interesser var i tråd med typisk NS-nasjonalistisk tankegang, som så på

³⁶⁶ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Skriv fra sikt. til medisinaldirektør Østrem»

³⁶⁷ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 13.05.46 ved Faanes – vitneforklaringer»

³⁶⁸ Ibid

³⁶⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

³⁷⁰ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

³⁷¹ Dahl & Sørensen 2004: 103

³⁷² Dahl 2018: 69

samarbeid med tyskerne som eneste måte å oppnå selvstendighet - kontra pangermanistenes visjon om ett forent storrike.³⁷³

I tillegg til å vurdere Rians nazistiske tilbøyeligheter, kan det også være interessant å vurdere hvilken nazistisk leir han passet best inn i. Historiker Øystein Sørensen presenterer i boka *Hitler eller Quisling - Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940-45* fire idealtyper av nazister i Norge: Sosialistiske nasjonalister, sosialistiske pangermanister, pro-kapitalistiske nasjonalister og pro-kapitalistiske pangermanister.³⁷⁴

Quisling var representant for en slags moderat nasjonalisme som så for seg et forbund av germanske stater, i motsetning til pangermanistene som ville oppgi suvereniteten og integreres i riket. Innenfor NS eksisterte det også mer ekstreme nasjonalister, som så for seg å forhandle frem en fredsavtale som innebar å gjenopprette Norges selvstendighet slik den var før 9. april 1940, med det forbeholdet at Norge skulle være alliert med Tyskland. Det fantes også en posisjon, som kanskje opprinnelig kan plasseres mellom Quislings føderasjon og de rene nasjonalistene, kjent som «Europa-tanken». Dette innebar en ny verdensorden av selvstendige stater i Europa i et økonomisk og kulturelt felleskap ledet av Tyskland. Spesielt kan dette sees i sammenheng med frykten for bolsjevismen og den orientalske fare, og idéen fikk økt tilslutning etter slaget ved Stalingrad. Fra 1943 ser Quisling også ut til å ha erstattet føderasjonsidéen sin med «Europa-tanken».³⁷⁵

I begynnelsen omtalte NS seg i stor grad som sosialistisk og var «uttalt anti-kapitalistisk og preget av forestillinger om sosial rettferdighet». Etter 1938 var det sosialistiske hegemoniet i partiet brutt, og NS unnlot å omtale seg som sosialistisk frem til 9. april. Etter invasjonen i 1940 tok NS opp sosialister som medlemmer som «mente å finne et ideologisk slektskap mellom sine gamle posisjoner og en radikal tolkning av NS-ideologien». Offisielt var alltid partiet anti-kapitalistisk, men hadde fraksjoner av autoritære kapitalister som så på NS sin uttalte anti-kapitalisme som anti-liberalisme. De mest radikale sosialistene var ofte å finne blant pangermanistene, og kombinasjonen av pro-kapitalister og pangermanister var den minste og svakeste av Sørensens fire idealtyper. «Men i noe modifiserte former kan vi finne aktører og

³⁷³ Sørensen 1989: 138

³⁷⁴ Ibid: 14

³⁷⁵ Sørensen 1989: 142-150, 232, 235

miljøet som befant seg nær en slik tenkt pol. Dette gjelder først og fremst [...] miljøet rundt ledelsen i Norsk-Tysk Selskap». ³⁷⁶

Sørensen presiserer likevel at ikke alle ledende aktører i NS kan plasseres inn i skjemaet med enkelhet og at Quisling, tross at han motarbeidet pangermanismen, forsøkte «å favne over alle strømninger i partiet». ³⁷⁷

Som tidligere beskrevet uttrykte Rian kritikk av materialismen. Basert på disse uttalelsene er det mer naturlig å plassere ham på den sosialistiske siden snarere enn den kapitalistiske siden av spekteret. Eventuelle nasjonalistiske eller pangermanistiske tilbøyeligheter lar seg derimot best kommentere basert på Rians medlemskap, pengebidrag og uttalelser.

Rians uttalelse om at han meldte seg inn i NS fordi han ikke ønsket politisk splittelse, samsvarer med den nasjonalistiske leiren i NS som primært ønsket en handlekraftig nasjon uten klassemotsetninger og partier. Dette er naturlig da Rian meldte seg inn i partiet før krigen, og den pangermanistiske posisjonen ikke ble en ordentlig del av NS før krigen kom til Norge. Sørensen skriver at pangermanismen nesten ikke var tilstede i NS før 1940. ³⁷⁸ Rian var tidlig medlem av NS, men det nøyaktige tidspunktet er noe vanskelig å tidfeste. Ifølge egen forklaring begynte hans «forhold til N.S.» i 1934, men han forklarte også at han var «tilknyttet NS» fra 1935 og «gikk inn i N.S 1935». ³⁷⁹ Ifølge NS-protokollen var han innmeldt 11.10.1940 med medlemsnummer 160565. ³⁸⁰ Retten skrev følgende om Rians tilknytning til NS:

Tiltalte var før okkupasjonen, fra 1935, med i Nasjonal Samling. Han betalte ikke kontingent. Etter invasjonen fikk han henvendelser om fornyet tilknytting til partiet, men tiltalte sier at han ikke fyllte ut noe skjema eller foretok noe til bekreftelse av det gamle medlemskap. Han benekter ikke at dett [sic] har fortsatt å bestå. Kontingent betalte han først i 1942. ³⁸¹

Et sentralt poeng i NS sin tidlige fase var at enkelte grupperingers særinteresser ikke måtte komme foran nasjonens interesser som helhet. Rians uttalte syn på NS som eneste middel for å bli kvitt okkupasjonsmakten var i samsvar med den nasjonalistiske fløyen i NS. Sørensen skriver at

³⁷⁶ Ibid: 152-153, 166-178, 290-291

³⁷⁷ Ibid: 292

³⁷⁸ Ibid: 27, 101

³⁷⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Redegjørelse fra dr. Rian til Fylkesmannen»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 20.06.45 av p.soldat Kaare Andreassen»

³⁸⁰ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Arrestordre».

³⁸¹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

NS-nasjonalismen over tid fikk et stadig mer tydelig anti-tysk preg. «Nasjonalismen utviklet seg og styrket seg som en reaksjon mot tyske maktpolitiske overgrep og mot den pangermanistiske ideologien».³⁸² Også pangermanistene beskyldte nasjonalistene for å motarbeide tyskerne.³⁸³ At Rian kom i tvil om tyskerne ville gi Norge selvstendigheten minner om den generelle forståelsen blant de nasjonalist-rettete fraksjonene i NS som ble pessimistiske i forhold til dette fra og med 1942. Rian ga som tidligere nevnt et frivillig pengebidrag til frontkjemperkontoret. Rian påsto at han trodde pengene skulle gå til NS sin Hjelpeorganisasjon, noe retten benektet: «Det fremgikk av kvitteringen fra Frontkjemperkontoret at det var dette han ga 300 kr til».³⁸⁴ Rians bidrag var, som tidligere nevnt, ikke små og ble vektlagt i retten. Hvis vi ikke tror på Rians forklaring om hvor han trodde bidraget gikk, kan disse bidragene til Frontkjemperkontoret peke i retning av en tilknytning til den nasjonalistiske fløyen, da Frontkjemperkontoret fremsto som en nasjonalistisk-rettet «motvekt» til det pangermanistiske «Germanske SS Norge».³⁸⁵ Retten skrev at Rian «sympatiserte med planen om et Europas forenede stater, dog uten tale om tysk lederskap», uten at dette ble utdypet.³⁸⁶ Dette beskriver den tidligere nevnte «Europa-tanken», som var nærmere den nasjonalistiske fløyen av partiet.

Det er likevel også én ting som peker i retning av den pangermanistiske fløyen: Rians medlemskap i Norsk-Tysk selskap.³⁸⁷ Selv mente Rian at han var medlem «fra slutten av 1940 eller begynnelsen av 1941», men retten mente han hadde vært medlem fra før krigen.³⁸⁸ Øystein Sørensen skriver at Det Norsk-Tyske selskap, og dets leder Klaus Hansen, hadde lite å gjøre med - og ble mislikt av - pangermanistene, men at det likevel er to grunner til å «rubrisere Klaus Hansen og Norsk-Tysk Selskap under etiketten pangermanisme». Disse grunnene er at Norsk-Tysk Selskaps kollorasjon med tyskerne ideologisk ble legitimert med pangermansk tankegods, og at Klaus Hansen drev politisk opposisjonsvirksomhet i NS med et pangermansk preg. Norsk-Tysk

³⁸² Sørensen 1989: 299

³⁸³ Ibid: 270

³⁸⁴ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Kvittering til sikt. kr. 300.- til Frontkj.ktr.»

³⁸⁵ Sørensen 1989: 222

³⁸⁶ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

³⁸⁷ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Skriv ang. Norsk-Tysk selskap»

³⁸⁸ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

selskap «utmerket seg med en pangermansk preget, opposisjonell linje». ³⁸⁹ Sørensen skriver videre om Norsk-Tysk Selskap:

Forholdet til NS var formelt korrekt og hjertelig. I virkeligheten var forholdet i beste fall lunkent; mer presist er det at det bar preg av gjensidig mistillit og rivalisering. [...] Klaus Hansen hadde så gode kontakter med Rikskommisariatet, at NS-ledelsen ikke kunne kontrollere selskapet. At Klaus Hansen bevisst bygget ut et landsomfattende organisasjonsnett, gjorde ikke saken bedre. ³⁹⁰

Klaus Hansen var kritisk til NS og Quisling og i 1943 og 1944 turnerte han Norge, hvor han holdt foredrag og stiftet lokalavdelinger av Norsk-Tysk Selskap. Sørensen skriver at denne «virksomheten fikk stadig mer preg av politisk opposisjon [...]» Norsk-Tysk Selskap sto sammen med avisen Germaneren, og forsøkte å bygge opp et rivaliserende organisasjonsapparat til NS. ³⁹¹ I 1944 oppdaget NS et komplott hvor det fremtredende medlemmet i Norsk-Tysk Selskap, Roald Dysthe, ønsket å avsette NS. Tyskerne reddet Dysthe fra å bli henrettet, men han ble sendt i konsentrasjonsleir, og Klaus Hansen ble ekskludert fra NS. ³⁹²

Rian forklarte i avhør at han anså Norsk-Tysk Selskap for å være en helt upolitisk organisasjon med utelukkende kulturelt formål. ³⁹³ Dette stemte ikke helt. Sørensen skriver at Norsk-Tysk Selskap primært hadde et kulturelt formål, men det «lå i selve sakens natur at det også kom sterke innslag av politikk inn i selskapets virksomhet». Fra 1936 ble den politiske karakteren «stadig mer åpenlys, og Norsk-Tysk Selskap ble betraktet som en ekstremt tyskvennlig rival til Nasjonal Samling». Sørensen skriver også at Klaus Hansen og Norsk-Tysk Selskap var lite interessant ideologisk sett, men at det først og fremst utmerket seg med et usedvanlig tett samarbeid med okkupasjonsmakten. ³⁹⁴ Norsk-Tysk selskap var en naturlig organisasjon å tilslutte seg for den som ønsket å hjelpe Tyskland næringsmessig. ³⁹⁵ Retten ga likevel Rian medhold på dette punktet og skrev at medlemskapet i Norsk-Tysk selskap ikke var «å betrakte som bistann til fienden». Rian hadde dessuten vært medlem fra før krigen. ³⁹⁶ Det er også viktig å påpeke at ikke

³⁸⁹ Sørensen 1989: 89, 221

³⁹⁰ Ibid: 91

³⁹¹ Ibid: 278, 283

³⁹² Ibid: 284-285; Gogstad 1991: 81

³⁹³ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

³⁹⁴ Sørensen 1989: 89-90

³⁹⁵ Dahl & Sørensen 2004: 103

³⁹⁶ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

alle medlemmene i Germanske SS Norge, eller i Norsk-Tysk Selskap kan rubriseres som pangermanister, selv om ledelsen var det.³⁹⁷

Klaus Hansen, som hadde vært medlem av Alfred Mjøens eugeniske komité i 1931, var sentral i nyordningen av helsesektoren under krigen.³⁹⁸ Han var også medlem av kommisjonen som utformet *Lov nr. 1 til vern om folkeætten*.³⁹⁹ Det kan derfor på den ene siden være mulig at Rians medlemskap i Norsk-Tysk Selskap ikke var mer enn et resultat av bekjentskap eller vennskap med Hansen. Derimot er det også mulig at sammenfallet mellom Rians medlemskap og deres forhold som kollegaer også peker på en dypere kobling mellom Rians og Hansens idéer.

Det er altså ikke tydelig hvilken nazistisk retning Rian tilhørte, eller om han bevisst tilhørte noen av dem. Sørensen skriver at noen NS-medlemmer «sluttet seg helt og fullt opp om Nasjonal Samlings nasjonale revolusjon. Andre var primært opptatt av Norges interesser mer i sin alminnelighet. De aksepterte NS, Quisling og nasjonalsosialismen som en gitt historisk ramme man var nødt til å tilpasse seg og arbeide innenfor».⁴⁰⁰ Rians tidlige innmelding i NS kan tyde på at han tilhørte den nasjonalistiske fløyen i begynnelsen. Tilknytningen hans til Norsk-Tysk selskap tyder kanskje på at han fikk mer pangermanske tilbøyeligheter etter hvert, men etter krigen så han ut til å argumentere i retning av en Quisling-linje. At Rians argumenter lignet retorikken til den nasjonalistiske leiren i NS, trenger ikke bety at han tilhørte den fraksjonen – det kan simpelthen ha vært en forsvarsstrategi i retten. Rians medlemskap i Norsk-Tysk selskap kan også ha vært et utslag av generell tyskvennlighet uten at han nødvendigvis var pangermanist. Tilknytning til Tyskland og tyskere kan han derimot ha vært interessert i fordi Tyskland ble ansett som det ledende landet innen det vitenskapelige feltet hans og at han var interessert i nettverksbygging innenfor leigestanden. Rian fremstår som en pragmatiker, snarere enn en bevisst ideolog, som støttet opp under de utsagn og den politikken som han til enhver tid anså for å være mest formålsnyttig.

Manglende politiske interesse?

Rians forklaring om at han ble tilknyttet NS fordi han foretrakk samarbeid og enighet over «splittelse og partikjevl», passer godt med Quislings visjon om NS.⁴⁰¹ Dahl beskriver NS slik: «Fremfor alt ville det nye partiet *samle* – forene alle splittende viljer, binde det hele sammen i ett.

³⁹⁷ Sørensen 1989: 97

³⁹⁸ Gogstad 1991: 81, 84

³⁹⁹ Roll-Hansen 2005a: 179

⁴⁰⁰ Sørensen 1989: 22

⁴⁰¹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

På denne måten var Nasjonal Samling både et parti og ikke et parti». Hvis liberalismen var en tese og marxismen var antitesen, da var NS syntesen.⁴⁰² Ut fra denne forståelsen om at NS var en organisasjon som sto utenfor og over politikken, kan Rian ha ment at tilslutning til NS ikke var politisk.

Ved en anledning hvor Rian fortalte NS sin fylkespropagandaleder at han hadde for mye arbeid til å holde foredrag, utdypet han at han skulle utarbeide et foredrag «om temaet “Rase og befolkningspolitikk”» og at han gjerne kunne holde dette ved en senere anledning.⁴⁰³ Dette foredraget skal han likevel aldri ha holdt, og han mente selv at han aldri hadde befattet seg med «Rene politiske foredrag».⁴⁰⁴ Rian var relativt lite involvert i politiske temaer som ikke var relatert til legepraksisen hans. Et av foredragene som ble beskrevet i forrige kapittel omtalte han for eksempel til rikskringkastingen som «et foredrag som vedrører mitt fag».⁴⁰⁵ Manuskriptet *Vern om folkeætten* som NS sin førerskole på Verdal fikk låne, mente han var et foredrag om arvelighetslovene som «var helt upolitisk».⁴⁰⁶ Det siste fremstår lite troverdig, men det er likevel noe i påstanden hans om at han først og fremst var opptatt av de sosiale spørsmålene – selv om de aldri var helt adskilt fra politikken. Svein Atle Skålevåg beskriver psykiatrien som «politisk, men uten å kunne reduseres til politikk».⁴⁰⁷

Rians påstand om å ha holdt seg borte fra politikk var typisk for rasehygienikere i Det tredje riket. Etter krigen forsvarte flere tyske vitenskapsmenn seg med at det å fortsette vitenskapelig arbeide i seg selv var en form for motstand mot regimet. Nazistene «avpolitisererte» også vitenskapelige spørsmål ved å snevre inn forståelsesrammene og formålskriteriene. Dette tillot en reduksjonistisk biologi å skjule den politiske karakteren til forskjellige tiltak mot sosiale problemer. Slik kunne de jobbe med politiske prosjekter i vitenskapens navn. Nazismen i seg selv presenterte seg også som en apolitisk bevegelse som var hevet over smålige politiske konflikter. Nazistiske vitenskapsmenn ønsket ifølge Robert Neel Proctor at vitenskapen skulle være anvendelig for statens og folkets mål, men mange rasetenkere forsøkte også å fremstille vitenskapen sin som apolitisk og nøytral. Den nazistiske eugenikeren Fritz Lenz forsvarte eksempelvis klassifiseringen sin av raser med at han kun beskrev objektive forskjeller mellom

⁴⁰² Dahl 1991: 264, 299

⁴⁰³ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Skriv fra sikt. til N.S. fylkespropagandaleder»

⁴⁰⁴ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

⁴⁰⁵ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-003

⁴⁰⁶ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

⁴⁰⁷ Skålevåg 2002: 365

rasene og at han ikke videre vurderte verdiene av disse karakteristikkenes. Nazistene mente de tok utgangspunkt i vitenskapen og førte en politikk som var i tråd med hva den hadde funnet ut. I den liberalistiske forståelsen av vitenskap, hvor den i utgangspunktet er nøytral og først blir politisk ved anvendelse, var nazistisk vitenskap ikke «nøytral». Proctor skriver at mange intellektuelle i denne perioden forsøkte å heve seg over partipolitikk, og at dette kan sees ved at mange av Tysklands ledende rasehygienikere ble medlem av nazi-partiet sent eller aldri.⁴⁰⁸

Dette samsvarer godt med Rian da han, tross det tidlige partimedlemskapet hans, i liten grad involverte seg i politikk utenfor det som var relevant for fagfeltet hans. Store deler av Rians personlige politiske holdninger virker å ha vært lite konsistente, og er vanskelig å trenge dypere inn i, da han i liten grad uttalte seg om dem i offentligheten. Det han uttalte seg om som en offentlig person var ting han anså som vitenskapelige spørsmål, og som han selv anså det som naturlig at han uttalte seg om grunnet kompetansen sin. Det er derfor mulig at Rian snakket sant da han vurderte egne innspill for å være apolitiske – til tross for at de i stor grad hadde en politisk funksjon. Selv om bruk av negativ rasehygiene var et større politisk inngrep i folks privatliv enn positiv rasehygiene, er det likevel forståelig at eugenikere kunne ha sett på negativ rasehygiene som mindre politisk enn positiv rasehygiene. Negativ rasehygiene kan forstås som et sikkerhetstiltak og slik være en del av minimumsansvaret til en stat. Rians forslag om positiv rasehygiene derimot, at lønninger, skattefradrag og boligplanlegging burde brukes som insentiver for å få flere barn, kan vanskelig sees på som annet enn politisk. Det er dessuten vanskelig å tro at Rian ikke så at hans foredrag for NS, og ønske om at Tyskland skulle vinne krigen, var politiske visjoner. Til en viss grad må han i hvert fall ha fordreid sin egen rolle ovenfor seg selv, og andre, når han nektet å akseptere at han var politisk engasjert.

Rian om raser og jødespørsmålet

Et element som naturligvis også er relevant for vurderingen av Rians politiske holdninger, spesielt siden han var eugenikker, er holdningen hans til jødespørsmålet og raser generelt. Her kan det nevnes at fordi pangermanistene fokuserte på den germanske rasen, snarere enn nasjonen, var det de som var mest kompromissløse når det kom til spørsmålene om jøder og raser. Germanistene mente at det mest sentrale i det nasjonalsosialistiske «livssynet er jo arve- og raselæren».⁴⁰⁹

⁴⁰⁸ Proctor 1988: 290-294

⁴⁰⁹ Sørensen 1989: 47, 272

Rian skrev sammen med Sverre Kvassnes og filolog Sigurd Saxlund et forslag til skoleboken *Slekt og Individ* som var ferdigstilt i januar 1942.⁴¹⁰ Den kom ifølge Rians forklaring ikke i opplag, og ble ikke benyttet i skolene. Boken var på oppdrag fra Skoleavdelingen, og Rian forklarte at han regnet «boken for å være helt upolitisk, og er ikke skrevet i propagandaøiemed».⁴¹¹ Han skrev også til Kirkedepartementet at de «har vært meget forsiktig med alt som ikke er videnskapelig sikkert, således at ikke boken kan angripes saklig av folk som følelsesmessig er motstander av rasespørsmålet».⁴¹² Likevel skrev Rian i boken at det var viktig å «kjenne til de forskjellige raser og arter blant menneskene, hvilken betydning det kan ha for et folk å holde sin rase ren, og hvilke følger det kan ha at raser som står hverandre fjernt, blander seg med hverandre».⁴¹³ I et annet kapittel i boken skrev Saxlund at jøder er slue og har oppnådd «en meget større betydning i historiens løp enn de fortjener etter sine ringe kulturytelser. [...] Jødene følger overalt i hælene på de hvite raser, da disse har vist den største lyst og evne til å skape liv og kultur, og jødene selv ikke har denne evne».⁴¹⁴ Videre ble det forklart at jøder flest ikke er interessert i å skaffe seg sitt eget land fordi de tjener godt der de er, og at før de følger sionistene «vil de ikke ha muligheter for å utvikle seg til et virkelig kulturfolk».⁴¹⁵ Det kan være verdt å nevne at Rian i innledningen av boken skrev at selv om de hadde skrevet hver sine kapitler, så hadde de «sammen anlagt bokens form, og hver av forfatterne er ansvarlige for samtlige avsnitt».⁴¹⁶ Sigurd Saxlund var aktiv i NS sin omgjøring av skolesystemet, og kan knyttes til den pangermanistiske fraksjonen i NS. Raselære skulle fra 1944 innføres i folkeskolen, og skulle innbefattes i helselæren eller geografi.⁴¹⁷ Saxlund var kjent for å skrive en rekke jødefiendtlige artikler.⁴¹⁸ Han forsøkte i 1933 å publisere boka *Rase og kultur : raseblandings følger*, men som han selv skrev passet ikke idéene i tiden. I 1940, etter invasjonen, fikk han derimot trykt den fordi «den jødisk-marxistiske ånd er i ferd med å blåses bort fra Europa».⁴¹⁹ I denne boken, som i *Slekt og Individ*, beskrev

⁴¹⁰ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Et eksemplar av 'Slekt og individ'». Det var Kvassnes som ifølge Rian lånte hans manuskripter til foredrag, som dermed gjorde at de endte i NS sitt månedshefte mot Rians vilje.

Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

⁴¹¹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

⁴¹² Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Skriv fra sikt. til Kirkedepartementets skoleavd.»

⁴¹³ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Et eksemplar av 'Slekt og individ'»

⁴¹⁴ Ibid

⁴¹⁵ Ibid

⁴¹⁶ Ibid

⁴¹⁷ Lien 2013: 92, 95, 103

⁴¹⁸ Gogstad 1991: 105

⁴¹⁹ Saxlund 1941: 9

Saxlund de forskjellige «rasene» i detalj, og hadde lignende formuleringer om jøders parasittiske tilværelse.⁴²⁰ Saxlund hadde for øvrig sporadisk kontakt med Halfdan Bryn på 1920-tallet.⁴²¹ Vedlagt i slutten av *Slekt og Individ* er det flere fotografier som skulle illustrere «typiske» representanter for de forskjellige rasene. Disse fotografiene er tatt av en rekke sentrale eugenikere, som de tyske nazistene Lenz og Günther.⁴²² Flere av bildene som skulle representere den nordiske rase var tatt av Mjøen og Bryn, og mange av de samme fotografiene er å finne som tilsvarende illustrasjonsbilder i Mjøens utgave av *Rasehygiene* fra 1938.⁴²³

Rian var med unntak av samenes tilstedeværelse, positivt innstilt til raseforholdene i Norge:

Norge har ikke vanskelige rasespørsmål som så mange andre land. Befolkningen består overveidene av den blonde – høyvokste nordiske rase. Noe raseproblem har vi kun i det nordlige Norge, især i Finnmark, hvor en helt fremmed rase – den samiske – utgjør en stor del av befolkningen. Der nord skjer også megen blodsblending mellom samer og nordmenn. [...] Den nordiske og samiske rase synes å danne uheldige blodsblandinger, og det er også mest sannsynlig når rasene i kropp og sjel avviker sterkt fra hverandre. Det er utvilsomt en fordel også for samefolket å holde sin rase ren og fortsette sitt frie liv på viddene.⁴²⁴

I dette utdraget og tidligere i skoleboka kommer det ikke frem direkte, men i noen grad implisitte, vurderinger og klassifiseringer om at noen raser er bedre enn andre. Rian var derimot tydelig opptatt av at «raser» ikke burde blandes. Ekteskap mellom samer og nordmenn mente han at burde forbys.⁴²⁵ At Rian mente det var bevist at raseblending var uheldig, kan kanskje sees i sammenheng med Mjøens forskning. Mjøen mente å påvise i sin forskning, som nevnt i kapittel 2, at raseblending førte til at barnet fikk de dårligste egenskapene fra begge foreldrene.

I sammenheng med Rians tidligere nevnte forsøk på å beskytte stillingen til den jødiske overlegen Koritzinsky skrev han i 1941 til Hr. Oberstabsarzt De Freese at han «er klar over at jødespørsmålet for Norges vedkommende også bør løses, men det heldigste vil her være en forordning som gjaldt samtlige jøder, og man kan vel også være trygg for at i fremtiden vil dette spørsmål bli løst».⁴²⁶ I hvor stor grad reflekterte denne formuleringen Rians egen overbevisning,

⁴²⁰ Ibid: 71

⁴²¹ Kyllingstad 2004: 170

⁴²² Günther var eugenikker og nazistenes ledende raseantropolog. Han var venn av Quisling og gift med Quislings norske barndomsvenninne Magda «Maggen» Blom. Dahl 1991: 156-157; Dahl 1992: 215-216

⁴²³ Mjøen 1938: 74-75

⁴²⁴ Rian 1944: 69

⁴²⁵ Ibid: 70

⁴²⁶ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Brev fra dr. Rian til Oberstabsarzt De Freese»

og i hvor stor grad var det et forsøk på å overbevise brevets mottaker? I avhør forklarte Rian at hans «oppfatning av jødespørsmålet har alltid vært at jødene slik som andre nasjoner burde ha sitt eget fedreland. Jeg var klar over at jødenes fedrelandsløshet og generasjoners forfølgelse er hovedårsaken til motsetningsforholdet mellom jødene selv og deres vertsfolk».⁴²⁷ Dette kan tolkes i forståelse av beskrivelsene av jødene i *Slekt og Individ*, i den forstand at jødene burde få sitt eget land slik at de slutter å være parasittiske hos sine «vertsfolk». Formuleringene samsvarer også godt med den alminnelige nazistiske idéen om at jødene burde omplasseres til en egen stat, for å lede nasjonalismen deres «inn i normale baner».⁴²⁸

Samtidig ser Rian ut til å ha hatt et genuint ønske om å hjelpe forfulgte jøder. Han forklarte videre i avhøret: «At jødene skulde fratas sine eiendeler og likeså deporteringen av dem, har jeg alltid vært en motstander av».⁴²⁹ Dette viste han ikke bare i ord, men også i handling. Koritzinsky, som han omtalte som sin gode venn, fikk han frigjort fra fangeleiren på Falstad.⁴³⁰ Fordi Koritzinsky døde av kreft en måned senere, og derfor ikke fikk sendt takkebrev, sendte hans enke Rian et brev hvor hun takket for hjelpen og tilføyde: «Selv om våre opfatninger ikke stemmer overens, har jeg respekt for Dem som menneske, og det er dog det viktigste her i livet at man i alle forhold beholder sin humanitet».⁴³¹ Rian forhindret at sin tidligere klassekamerat Louis Feinsilber, som var «halvjøde», ble deportert til Polen.⁴³² Uten hjelp ville han ifølge Rian utvilsomt «ha omkommet kanskje allerede på veien til Tyskland både på grunn av sykdom og at han var meget deprimert».⁴³³

Det kan riktignok her stilles spørsmål om hvorvidt denne hjelpen av enkeltpersoner hovedsakelig var fordi de var venner og bekjente av ham. I så fall satte Rian likevel personlige forhold og faktorer over eventuelle rasistiske holdninger. Ifølge historiker Nils Johan Ringdal skyltes den antisemittiske og pangermanske justisministeren Sverre Riisnæs sine eksempler på hjelp av jøder kun personlige relasjoner, og ikke ideologi. Riisnæs var samtidig aktiv i utformingen av antisemittiske lover, så helt sammenlignbar er han likevel ikke med Rian. Ifølge Ringdal kan

⁴²⁷ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

⁴²⁸ Nazistenes idé om en jødisk stat ble etter hvert erstattet av tanken om et jødisk reservat, ofte tenkt å skulle være på Madagaskar. Dahl 1992: 215

⁴²⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

⁴³⁰ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

⁴³¹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Brev fra fru Koritzinsky»

⁴³² Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 20.06.45 av p.soldat Kaare Andreassen»

⁴³³ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

man ikke anta at Riisnæs visste om «den endelige løsningen», og om ikke justisministeren visste om dette gjorde antageligvis ikke Rian det heller.⁴³⁴

Etter det jeg kan dokumentere beskrev Rian aldri eksplisitt noen «raser» som mindreverdige, men han tok standpunkt mot «raseblanding». Å være motstander av raseblanding kan i teorien være mulig uten å anse noen raser som bedre enn andre. Rian mente for eksempel at også samene hadde fordel av å ikke blande seg med nordmennene. Likevel ligger det en implisitt rasistisk undertone i det å i det hele tatt anse «raser» som en nyttig kategori i klassifisering av mennesker.

Antisemittiske formuleringer kan forstås som noe som var en så naturlig del av NS sin diskurs og sjargong at dette var noe enhver måtte forholde seg til. For å sette det på spissen: Om Rian ikke var antisemitt kunne han likevel ha funnet det nyttig å bruke slike formuleringer for å overbevise andre NS-medlemmer om at han genuint sto for NS sin sak. I det tidligere nevnte brevet til Oberstabsarztzen kan eksempelvis Rian påståtte enighet om at jødespørsmålet burde løses, være en formulering utelukkende brukt for å forsøke å redde Koritzinsky fra å bli sparket. Det som i hvert fall kan sies med relativ stor sikkerhet er at Rian ikke var spesielt opptatt av jødespørsmålet – om han var antisemitt, var det likevel andre rasehygieniske saker som engasjerte ham mer.

⁴³⁴ Ringdal 1991: 104-108. Riisnæs ble for øvrig erklært utilregnelig i landssvikersaken mot ham, og han var i flere år pasient på nettopp Reitgjerdet.

Kapittel 5: Egil Rian som overlege og direktør 1939-1945

Med stillingen sin i NS, sitt ideologiske tankegodt og utvidede fullmakter han selv hadde utformet i form av *Lov nr. 1 til vern om folkeætten*, hadde Rian mulighet til å være nådeløs ovenfor pasientene sine. Likevel var han ikke det, og humaniteten han viste mot kollegaer og politiske motstandere kom også til syne ovenfor pasienter. I ettertid har han av en pasient blitt omtalt som en omsorgsfull lege.⁴³⁵ Innledningsvis stilte jeg følgende spørsmål som underproblemstilling: «Hvordan var Rian som overlege og direktør ved Reitgjerdet og Kriminalasylet?» I dette kapitlet diskuteres dette spørsmålet, med hovedvekt på okkupasjonstiden.

Samfunnsvern kontra behandling

Rian som overlege ved Reitgjerdet og Kriminalasylet hadde to hovedoppgaver ovenfor samfunnet: behandling av de syke, og å verne samfunnet mot de syke. Å vurdere Rian som lege blir i stor grad å vurdere balanseringen hans mellom disse samfunnsoppgavene.

Kriminalasylet i Trondheim åpnet i 1895, og i 1898 ble det vedtatt en egen lov i Stortinget om asylet.⁴³⁶ Kort tid etter loven kom et regulativ, men de «hadde helt forskjellige uttrykk. Mens loven uten omsvøp uttrykte samfunnets behov for beskyttelse, viste regulativet en intensjon om humanitet i en 1800-tallskontekst».⁴³⁷ Idealene i sinnssykeomsorgen var såkalt *moralisk behandling*, hvor tvangsmidler skulle avskaffes og pasientene skulle gjenvinne selvkontrollen.⁴³⁸ «Pasientene skulle plasseres i landlige omgivelser. Innholdet i behandlingen var preget av individuell omsorg, hvile, beskyttelse mot fysiske anstrengelser og et stort mangfold av arbeidsvirksomheter».⁴³⁹ Kriminalasylet, som var lagt til en tidligere straffeanstaltsbygning i Trondheim, oppfylte dette idealet dårlig. Pasientene var innesperret og det var trangt. I 1923 åpnet Reitgjerdet, som i mye større grad oppfylte dette idealet. Reitgjerdet ble opprettet i bygget til et tidligere leprasykehus utenfor Trondheim. Det var landlig og pasientene kunne jobbe på asylets verksted, malerverksted, poseverksted, gårdsbruk og gartneri. Sinnssykdommen skulle kureres med arbeidsterapi.

Kastrering kunne ha funksjon både som samfunnsvern og behandling. Det ble antatt at det å kurere de «abnormale» kjønnsdriftene ville spare samfunnet for sedelighetsforbrytelser, men

⁴³⁵ Thomassen 2015: 66

⁴³⁶ Ibid: 42

⁴³⁷ Riaunet 2014: 35

⁴³⁸ Kringlen 2007: 42-43

⁴³⁹ Thomassen 2015: 46

ville også «kurere» pasienten for seksualdriftene som ble sett på som et av de farligste utslagene av sinnssykdommen. Historiker Eivind Myhre skriver at kastrering var et «terapeutisk og medisinsk instrument i behandlingen av sinnslidende».⁴⁴⁰ I lovverket var det likevel samfunnsvernet som var hovedformålet med kastreringen.⁴⁴¹ Ved eugenisk sterilisering var også formålet i hovedsak samfunnsvern. Eugenikerne beskrev hvordan eugenikk hindret lidelse fra å forplante seg, men de var for det meste opptatt av konsekvensene for samfunnet som helhet.

Rian var, som beskrevet i tidligere kapitler, opptatt av samfunnsvern-aspektet av eugenikken. I sitt arbeid som overlege viste han også at han var opptatt av behandlingen av de sinnssyke. Ved arbeidet med en «psykiatrisk betraktning» skrev han:

Personlig er jeg interessert i oppgaven, da det var min hensikt ved dette arbeide å gjennomføre en mere individuell og psykiatrisk bedømmelse ovenfor en forbrytelse som mord. Jeg er jo også klar over at man i Norge fremdeles er underlagt den juridiske innstilling ovenfor forbrytelsen som sådan. Jeg tror derfor at det vil ha den største betydning om norske psykiatere i arbeider forsöker å fremheve den medisinske, biologiske betraktning.⁴⁴²

Dette kan tolkes til at han ønsket en medisinsk snarere enn juridisk styring på spørsmålet om utilregnelighet.

Sentralt ved opprettelsen og driften av Reitgjerdet var arbeidsterapi. Rian skrev: «Ved Reitgjerdet asyl forsöker man så langt det lar sig gjøre å sysselsette pasienter med ett eller annet arbeide». Han skrev at flere pasienter var brukbare til å arbeide i kjøkken, gartneri og gårdsbruk, fyrhus, og vedskjul også uten følge av pleier.⁴⁴³ Da Norsk Gartnerforbund klaget til sosialdepartementet om at Reitgjerdet opererte under et annet konkurranseforhold, svarte Rian i februar 1940 at:

[...] det ligger i sakens natur at når man skal behandle kroniske sinnssyke og acosiale kriminelle ofte gjennom flere år, er man nödt til å skaffe disse pasienter tilstrekkelig arbeide. Jords- og gartnerarbeide har en meget heldig virkning på et sykt sinn og for Reitgjerdets vedkommende har gartneriet den fordel at pasientene arbeider ute, men innenfor et inngjerdet område, hvilket også må ta i betraktning ved våre farlige til dels römmelystne pasienter.

⁴⁴⁰ Myhre 2016: 43

⁴⁴¹ Ibid: 43

⁴⁴² Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-016-002

⁴⁴³ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-010-002

Om sommeren kan inntil 40 – 50 pasienter arbeide i gartneriet og med asylets haveannlegg. En innskrenkning av gartneriets drift vil bli av en sådan alvorlig natur for behandlingen av våre pasienter, at jeg på det bestemteste må ta avstann [...] Gartneriet ved Reitgjerdet asyl er en bedrift som vi heroppe med rette er stolt av. Den har vokst naturlig frem uten utgift for staten og spesielt i disse krisetider er vårt gartneri et ledd i den almindelige beredskap.⁴⁴⁴

Anskaffelse av et eget trykkeri til Reitgjerdet var også ønskelig da «spesielt våre kriminelle psykopater har meget stor interesse av dette arbeide og finner glede ved å utføre det. Dette har igjen god innflytelse ved behandlingen av pasientene osv.»⁴⁴⁵ Idrett var også et aspekt av terapien på Reitgjerdet. I 1941 spurte Reitgjerdet Strinda Bygningsråd om å flytte et bensinlager, for å frigjøre pasientenes fotballbane.⁴⁴⁶ Senere samme år ønsket de å utvide idrettslaget Storms repertoar til å drive friidrett og håndball i tillegg til fotball.⁴⁴⁷ I denne sammenhengen ønsket de å bygge en idrettsplass, en turnhall og to tennisbaner. Rian argumenterte for tennisbanene slik: «Erfaringer fra andre asyler viser at tennisspill er utviklende både for legeme og sjel, og at det egner seg for begge kjønn og alle aldre, likeledes har spillet stor betydning for kameratskapsfølelsen både mellom funksjonærer og pasienter».⁴⁴⁸

Rians mange engasjementer

Under ansettelsesprosessen av Rian som direktør for Reitgjerdet og Kriminalasylet i 1938-39, ble kompetansen hans drøftet. Medisinaldirektør Harald Bjelke skrev at Rian manglet psykiatrisk klinikkutdanning, og at han derfor ikke var førstevalget som direktør ved Rønvik. Derimot:

For direktør – og overlægestillingene ved Reitgjerdet asyl og Kriminalasylet finner jeg imidlertid at Rian er bedre kvalifisert [...], idet den erfaring han under sin reservelægetid ved disse asyler har skaffet sig i behandlingen av særlig vanskelige og kriminelle sinnssyke efter mitt skjønn er av større viktighet for disse stillinger enn klinikkutdanning.

Dessuten har Rian så vel som reservelæge ved Reitgjerdet og Rønvik asyler som ved sine publikasjoner, studiereiser m.v. vist særlig stor interesse for og initiativ når det gjelder sociale oppgaver, ikke minst i spørsmålet om behandlingen av forsorgen for psykopaterne samt de vanskelige og kriminelle sinnslidende.

Den nye direktør og bestyrer for Reitgjerdet asyl og Kriminalasylet bør i utpreget grad være en initiativrik mann med evne til å reise og føre frem til løsning større saker

⁴⁴⁴ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-016-003

⁴⁴⁵ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-001

⁴⁴⁶ Ibid

⁴⁴⁷ «Idrettslaget Storm» referer antageligvis til Reitgjerdets fotballag, som besto av pasienter og pleiere.

⁴⁴⁸ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-002

utenom selve asyldriften, idet arbeidet for utvidelsene ved Reitgjerdet asyl og løsningen av spørsmålet om nytt Kriminalasyl samt en bedre psykopatforsorg for en vesentlig del vil avhenge av ham. I så henseende har således Rian vist at han vil kunne utrette noe.⁴⁴⁹

Rian tiltrådte stillingen 1. april 1939.⁴⁵⁰ At Rian viste stort initiativ er utvilsomt, og han drev en rekke sideaktiviteter mens han var overlege på asylene i Trondheim. Han hadde for eksempel privatpraksis på si, og var derfor stadig borte fra asylene i sykebesøk.⁴⁵¹ Under invasjonen i 1940 rømte mange byen, og lot sine gamle være tilbake. Sammen med søsteren sin, fru Dehli Jemtland som var formann i Norske Kvinners Sanitetsforening, opprettet Rian et hjelpesykehus med 70-80 sengeplasser på Moholt i løpet av en dag. Sykehuset fungerte i 4-5 måneder.⁴⁵² Rian meddelte også sin søster våren 1941 at personalet på Reitgjerdet ville gi 228 kr i måneden, i 6 måneder, «som faddergave til barn i krigsherjede strøk».⁴⁵³

Under krigen var Rian også fylkesidrettslege i Sør-Trøndelag, formann i Strinda sykehusstyre, medlem i Edruelighetsnemnda i Strinda og innvalgt i Arbeidsnemnda i Strinda, medlem av Norges legeforbunds sentralråd, styremedlem i Dahls bryggeri, styreleder for Trøndelag teater og styremedlem i Psykiatrisk forening.⁴⁵⁴ Rian forklarte at han ufrivillig ble pålagt en rekke verv, og flere ganger skal han ha sett seg «nødt til å nevne alle mine gjøremål for å unngå å bli pålagt ennå flere».⁴⁵⁵ Disse ufrivillige vervene inkluderte blant annet at han var formann i plankomiteén for Christie Kjærlighet i Owesens legater, medlem av plankomiteen for sentralsykehus i Trondheim og Sør-Trøndelag, formann i plankomiteen for oppførelse av et sentralsykehus for åndssvake i Syd-Norge og distriktsoverlege i arbeidstjenestens 5. arbeidsdistrikt.⁴⁵⁶ Han var også, som tidligere omtalt, på minst to studieturer hvor han besøkte Danmark, Stockholm og Berlin.

⁴⁴⁹ Riksarkivet, Justisdepartementet, Fengselsstyret D del 1 – RA/S-1043/D/Db/L0727

⁴⁵⁰ Ibid

⁴⁵¹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Dok. i særskilt liste - bevismatr. fremkommet etter domsavsigelsen»

⁴⁵² Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - vitneforklaringer»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring» Det kommer ikke tydelig frem hva Rian mener med «I løpet av en dag».

⁴⁵³ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-001

⁴⁵⁴ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Ekspedisjonsdokument»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Dok. i særskilt liste - bevismatr. fremkommet etter domsavsigelsen»; Kringlen 2007: 222

⁴⁵⁵ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

⁴⁵⁶ Ibid

15. november 1940 konstituerte Innenriksdepartementet Rian som inspektør for sinnssykevesenet, med umiddelbar tiltreden.⁴⁵⁷ Rian hevdet at han ikke ønsket å overta denne stillingen, men at han så seg nødt grunnet asylnøden i landet som skyltes flere rekvireringer av asylter. Han bodde derfor fire måneder på hotell i Oslo.⁴⁵⁸ Etter dette var Rian kontorsjef i Sosialdepartementets sinnssykekontor fra 1. juli 1941 til 1. juli 1943, og deretter konsulent frem til kapitulasjonen.⁴⁵⁹ Medlemskap i utvalget for «revisjon av sinnssykeloven» var frivillig, og det er all grunn til å tro at Rians var entusiastisk i sitt senere bidrag til utformingen av steriliseringsloven.⁴⁶⁰

I et skriv datert 7. januar 1943, hvor Rian argumenterte til Trafikknemnda for hvorfor han burde få doblet bensinkvoten sin, skrev han at det etter fylkeslegens syn «neppe noen lege i fylket, som er så avhengi [sic] av bensin som meg, på grunn av alle de arbeider som er blitt meg pålagt under krigen». Han forklarte at han daglig besøkte Kriminalasylet og daglige hadde sykebesøk opptil en og en halv mil unna. Spesielt reiste han mye til Bratsberg, hvor terrenget var vanskelig, forklarte Rian. Han inspiserte også hyppig privatpleien, som var blitt utvidet grunnet Reitgjerdets overbelegg, og i tillegg hadde han «ca. 15 forskjellige mer eller mindre viktige arbeidsoppgaver, hvoriblant fabrikktilsyn i Strinda, tilsyn med alkoholisthjem, statens sinnssykeinspektør for hele nord - Norge, tilsyn med Klæbu pleiehjem, Rotvoll sykehus, Bell pleiehjem i Selbu osv.»⁴⁶¹

Da evakueringen av Finnmark mot slutten av krigen førte store mengder mennesker gjennom Trondheim, økte arbeidsmengden ytterligere. Rian forklarte:

Tiltross for at jeg var helt overlesset av arbeide, påtok jeg meg sammen med Røde Kors avd. i Trondheim den sanitetsmessige pleie av alle de evakuerte fra Finnmark som passerte Trondheim. [...] Jeg bekjempet en ondartet difteriepidemi og vaksinerte i alt flere tusen mot difteri og kopper. Likeledes ble 10.000 personer avluset. Arbeidspresset var så stort at flere av mine hjelpere knakk sammen, og selv har jeg heller aldri unner krigen ytet så meget. Også dette arbeide var selvsagt ulønnet og et rent hjelpearbeide.⁴⁶²

⁴⁵⁷ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-011-002. Grunnet forholdene kunne ikke Rian reise umiddelbart, men han ser ut til å ha reist 21. november. Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-016-003

⁴⁵⁸ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46» Einar Bø var fungerende direktør på Kriminalasylet mens Rian var borte. Han skulle også «tilse» Reitgjerdet. Riksarkivet, Justisdepartementet, Fengselsstyret D del 1 – RA/S-1043/D/Db/L0728; Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-016-003

⁴⁵⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Ekspedisjonsdokument»

⁴⁶⁰ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-003

⁴⁶¹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Skriv fra sikt. til trafikknemnda»

⁴⁶² Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - sikt. Forklaring»

Tidlige fylkesmann Grundtvig, som var medlem av Norsk-Tysk Selskap, forklarte også: «Unner evakueringen av Finnmark da 12-15 tusen mennesker passerte Trondheim, utførte dr. Rian et enestående hjelpearbeide, og arbeidet ofte dag og natt med lægetilsyn – forpleining og innlosjering av de evakuerte. Takket være hans administrative evner og usedvanlige arbeidskraft ble de oppgaver som ble pålagt ham løst tilfredsstillende».⁴⁶³

Pasientjournalene fra Reitgjerdet er ført kortfattet, og i de fleste journalene fra Kriminalasylet i ble det tilsynelatende overhodet ikke skrevet noe under krigen.⁴⁶⁴ Dette vitner om stort overbelegg, men også om Rians mange arbeidsoppgaver. Han hadde så mange arbeidsoppgaver at han ikke fikk gjort hovedjobben sin som overlege ved de to asylene i Trondheim tilfredsstillende. Johannesen, den eneste som forklarte seg negativt om Rian i politiavhør, fortalte at Rian hadde fått ham flyttet til Reitgjerdet fordi Rian selv hadde 3-4 «hovedstillinger og 24 offentlige tillitsverv. Rian var på denne måten sterkt engasjert, og den daglige drift v/Reitgjerdet sykehus ble for en vesentlig del overlatt meg. Hans arbeidstid v/Reitgjerdet sykehus vil jeg anslå til en gjennomsnittlig maksimum av 1 time pr. dag».⁴⁶⁵ Til tross for disse mange arbeidsoppgavene gjorde han, som vi skal se, mye for å gjøre det beste ut av de vanskelige omstendighetene under okkupasjonstiden.

Praksisen omkring seksualinngrep under Rian

Antallet eugeniske steriliseringer økte betraktelig i Norge under krigen.⁴⁶⁶ Medisiner Anders Christian Gogstad skriver at det var en firedobling av seksualinngrep årlig etter den nye steriliseringsloven trede i kraft, sammenlignet med førkrigsårene.⁴⁶⁷ Haave skriver at det var dobbelt så mange årlige steriliseringer fra loven trede i kraft frem til krigens slutt, sammenlignet med krigsårene frem til loven ble aktiv, og fire ganger så mange som i førkrigsårene. Når han inkluderer medisinske steriliseringer øker disse tallene til å være henholdsvis tredoblet og seksdoblet.⁴⁶⁸ Steriliseringene som Gogstad og Haave omtaler ble for det meste gjort på kvinner,

⁴⁶³ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Skriv ang. Norsk-Tysk selskap»; Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - vitneforklaringer»

⁴⁶⁴ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: FB, Pasientjournaler for løpenummer: 574-579, 589-593, 609-615, 643-648, 685, 687-688, 690-691, 721, 724-725, 727-728, 817-818, 820-822, 926-930, 1088-1091, 1093, 1127, 1129-1132.; Norsk helsearkiv, Kriminalasylet: Pasientjournaler for pasientnummer fra 156 til 220. Det er også en mulighet at disse kildene er tapt, da det er et hull i pasientjournalarkivet til Kriminalasylet fra de siste to tiår av asylets drift.

⁴⁶⁵ Ibid

⁴⁶⁶ Roll-Hansen 2005: 180

⁴⁶⁷ Gogstad 1991: 209

⁴⁶⁸ Haave 2007: 48

og det er derfor vanskelig å sammenligne med Reitgjerdet og Kriminalasylet som kun hadde mannlige pasienter. *Sinnssykasylenes virksomhet* opplyser at 8 pasienter ble kastret på Reitgjerdet i 1941, samt kastret 3 og sterilisert 4 i 1942.⁴⁶⁹ Tilsvarende tall for andre år er det ikke opplyst om. En god sammenligning mellom Rians bruk av steriliseringer og andre samtidige leger ville krevd gjennomgang av store mengder kildemateriale fra Reitgjerdet og Kriminalasylet før og etter Rian, samt kildemateriale fra andre asyler, noe som er utenfor rammen for oppgaven. Den kvalitative analysen av et mindre utvalg av journalene, gjort i sammenheng med denne avhandlingen, påviser ingen påfallende trekk i Rians praksis som overlege. Oppgaven har ikke ramme som tillater å sammenligne Rians journalpraksis med andre samtidige legers journalføring. Det eneste påfallende å påpeke ved Rians journalføring er at den er kortfattet, noe som trolig henger sammen med Rians mange engasjementer og arbeidsoppgaver.

Historiker Øyvind Thomassen, som har diskutert pasientjournaler fra Reitgjerdet og Kriminalasylet skriver om Rian: «Han var ikke mer ivrig med å sterilisere pasienter enn det legene hadde vært før krigen og ingen av pasientene hans ble sterilisert uten at de samtykket».⁴⁷⁰ Akkurat dette med samtykke og tvang er riktignok litt problematisk i sammenheng med steriliseringer og kastreringer. Myhre skriver at kastrering kan «forstås som en «frivillig tvang» der psykiatrien la til rette for en type behandlingsteknologi som ble gradvis mer akseptert og verdsatt av pasientene,» og at frihet kunne brukes som gulrot for at pasienten lot seg kastre: «I de tilfeller der pasientene nektet å la seg kastre, kunne dette bli brukt som et argument for å opprettholde farlighetserklæringen eller forlenge sikringstiden».⁴⁷¹ Dette omhandler kastrering, men illustrerer at frivillighetsbegrepet er vanskelig når det kommer til seksualinngrep generelt.

Hvordan kan det forklares at Rian var så involvert i utformingen av lovverket for sterilisering, men likevel ikke var påfallende opptatt av å sterilisere pasientene sine? En mulighet er at pasientene ble individualisert for ham ved at han kjente dem, kontra at de var en generell kategori. Dette er ikke tilstrekkelig som argument, da Rian hadde arbeidet på en rekke asyler lenge før han var med på utarbeidelsen av den nye steriliseringsloven. De eugeniske holdningene hans ble antageligvis utarbeidet mens han jobbet på asyler rundt omkring i landet. En annen mulighet er at Rian ikke anså det for å være en fare at pasientene på Reitgjerdet og Kriminalasylet ville få

⁴⁶⁹ Statistisk Sentralbyrå 1945; Statistisk Sentralbyrå 1946

⁴⁷⁰ Thomassen 2015: 66

⁴⁷¹ Myhre 2016: 76, 127

barn. Han anså evnesvake og de med de letteste formene for åndssvakhet for å være farligst for samfunnet, da disse antagelig hadde lettere for å skaffe seg partner og få barn. Pasientene på Reitgjerdet og Kriminalasylet var farlige og kriminelle sinnssyke, altså de vanskeligste pasientene i landet. Sammenlignet med pasienter i andre asyler, anså antageligvis Rian det som lite sannsynlig at mennene på Reitgjerdet og Kriminalasylet ville sette barn til verden. En tredje mulighet er at Rians mange engasjementer under krigen gjorde at han ikke fikk satt av tid til å gjennomføre arbeidet som skulle til for å gjennomføre steriliseringer. Dette er heller ikke en god forklaring, da hovedformålet med *Lov nr. 1 til vern om folkeætten* nettopp var at den skulle gjøre det byråkratisk enklere å gjennomføre steriliseringer. Alle disse forklaringene er likevel spekulative, og det er fortsatt slik at uoverensstemmelsen mellom Rians eugeniske virke i utarbeidelsen av steriliseringsloven og steriliseringspraksisen hans som overlege er vanskelig å forklare.

Radio for trivsel

Rian var opptatt av tilgang til radio, med hensyn til trivselen for pasienter og pleiere. I et brev til en pasients bror i mars 1940 skrev han: «Såfremt familien skaffer [pasienten] en radio vil han få beholde den avgiftsfri. Det er alltid en glede for en som er syk på sinnet å ha radio».⁴⁷² Rian ordnet også fritak fra radiolisens for to pasienter.⁴⁷³ Helst ønsket han fritak for alle pasientene. At pasientene ikke kan høre på radio «[...] vil ikke være medisinsk forsvarlig, da kringkastingen spiller en stor rolle i behandlingen av de syke, særlig ved dette asyl med dets egenartede belegg. Kringkastingen er kanskje den betydeligste faktor en har til å bringe en solstreif inn i disse ulykkelige menneskers tilværelse».⁴⁷⁴ Selv under krigen, og etter okkupasjonsmakten hadde bestemt at radioer skulle innleveres, hørte pasientene på radio. Reitgjerdet fikk 28. august 1941 tillatelse av «SS Oberststurmführer» til å beholde radioapparatene til asylet.⁴⁷⁵ Dette var etter Rian hadde garantert ovenfor kommandøren for sikkerhetspolitiet og ovenfor fylkesfører Rogstad at radiolyttingen ikke ville misbrukes.⁴⁷⁶ I årsberetningen for Kriminalasylet 1941 skrev Rian: «Det ble til jul innkjøpt en ny radio til F2 stuen og det viser seg at i en så lukket anstalt som Kriminalasylet har pasienterne meget glede av radion [sic]».⁴⁷⁷ Rian skaffet også kringkastingskort

⁴⁷² FB-063-00609

⁴⁷³ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-010-002

⁴⁷⁴ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-001

⁴⁷⁵ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-011-002

⁴⁷⁶ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-002

⁴⁷⁷ Riksarkivet, Justisdepartementet, Fengselsstyret D del 1 – RA/S-1043/D/Db/L0728

for seg selv og fikk tillatelse til å høre på radio.⁴⁷⁸ NS-medlemmer var for øvrig de eneste som slapp å innlevere radioapparater under konfiskeringen høsten 1941, som for enkelte var grunn i seg selv til å melde seg inn i partiet.⁴⁷⁹ Kassereren ved Reitgjerdet forklarte etter krigen at Rian hadde reddet de ansattes radioapparater:

Så kan jeg nevne funksjonærenes radioapparater som i første omgang ble innlevert på Reitgjerdet og oppbevart på loftet i overlægeboligen. De ble stående der en tid inntil S.D. fikk rede på det og kom for å hente dem. I første omgang kom de uten skriftlig ordre og Rian sendte dem tilbake. Da de kom på ny, hadde Rian i mellomtida sørget for å plukke ut de største og beste apparatene og fått dem utbyttet med til dels små og foreldede apparater som sto plassert [sic] på avdelingene. Da frigjøringen kom, var det ca. 20 – 30 stkr. av betjeningen som fikk tilbake sine apparater på denne måten.⁴⁸⁰

Da avdelingspleier Persson ved Reitgjerdet ble arrestert av det tyske sikkerhetspoliti for å ha gravet ned en radiosender, kom Rian ham til unnsetning: «Jeg vet at Rian etter min arrestasjon hadde satt seg i forbindelse med S.D. og anmodet om min løslatelse da han ikke kunne unnvære noen av sine pleiere. Jeg slapp også ut etter et døgn i arresten og etter å være avhørt uavbrudt i 7 timer».⁴⁸¹

Videre uttalte pleieren:

Ved en senere anledning var det en av pasientene som hadde fått kjennskap til at jeg og en annen pleier hadde lyttet ulovlig på radio og at vi hadde tatt inn London-nyhetene. Vedkommende pasient hadde fått smuglet ut brev til S.D. gjennom en tysk soldat som hadde passert unner vinduet. Det kom da forespørsel til Rian om uttalelser i den anl. Rian skal da ha anført at vedkommende brevskriver var sinnsyk [sic], og at hans uttalelser ikke var å ta hensyn til.⁴⁸²

At Rian ignorerte ulovlig radiolyttingen ble bekreftet av en annen pleier:

Som eksempel på Rians humane innstilling vil jeg også nevne at han ved 2 anledninger kom uforvarende over meg mens jeg ulovlig lyttet på London-nyhetene. Dette foregikk på den avdelingen hvor jeg hadde vakt og hvor det var plassert et radioapparat. Rian overså dette helt, og jeg hørte ikke et ord hverken fra ham selv eller fra annet hold. Jeg er sikker

⁴⁷⁸ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Kringkastingskort»

⁴⁷⁹ Dahl 2018: 69

⁴⁸⁰ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - vitneforklaringer»

⁴⁸¹ Ibid

⁴⁸² Ibid

på at han hadde god rede på all den tjuv-lyttingen som foregikk på de forskjellige avdelinger, men han foretok seg aldri noget for å få satt en stopper for det.⁴⁸³

Rians omsorg og administrative endringer under tunge okkupasjonsår

Det kan virke som om Rian la ned mye arbeid i å skaffe behovsvarer og mat for ansatte og pasienter under de vanskelige okkupasjonsårene. Dette til tross for de mange arbeidsoppgavene han, som vi har sett, påtok seg og ble pålagt under krigen. Kriminalasylet og Reitgjerdet opplevde stort overbelegg og forsyningsproblemer under krigen, og Reitgjerdet hadde også overbelegg før krigen. Vi skal nå se på asylenes store utfordringer under krigen, og hva Rian gjorde for å forbedre situasjonen for pleiere, pasienter og nærmiljøet til Reitgjerdet og Kriminalasylet, samt den generelle situasjonen for asylene i landet.

Da den tyske invasjonen kom 9. april 1940 ble Kriminalasylets pasienter evakuert med bil til Reitgjerdet samme dag. Den 7. mai «ble 20 pasienter ført tilbake til Kriminalasylet, 5 pasienter ble tilbake i Reitgjerdet asyl og senere av Justisdepartementet, Fengselsstyret bestemt utskrevet fra Kriminalasylet». Dette fordi det «viste seg under oppholdet i Reitgjerdet asyl at en del av pasieneten [sic] viste en så stor tillemping og god oppførsel, samt arbeidslyst at jeg foreløbig har beholdt dem i Reitgjerdet asyl og håper at Fengselsstyret gir sitt samtykke hertil». Mens Kriminalasylets pasienter var på Reitgjerdet arbeidet også Kriminalasylets ansatte på Reitgjerdet.⁴⁸⁴

Da de andre asylene i Nord-Norge og Trøndelag ble rekvirert av tyskerne tidlig i okkupasjonen, sto Reitgjerdet og Kriminalasylet, samt kvinneavdelingen på Rotvoll, igjen som de eneste sinnsykeanstaltene nord for Dovre.⁴⁸⁵ Dette førte til stort overbelegg. I 1944 mottok Reitgjerdet ca. 150 pasienter, sammenlignet med 30-40 årlig i førkrigsårene.⁴⁸⁶ I årsberetningen for gårdsbruket fra 1943 står det:

Når melkemengden er gått ned med 1000 kg. mot før krigen, skyldes det ikke bare den endrede forsituasjon, men kanskje i høyere grad at vi måtte slå ut vår gode besetning grunnet smittsom kalvekastning. Det vi så har fått kjøpt inn nu etter krigen, er for en stor del nokså gamle og mindre bra dyr. Annet selges nesten ikke f.t.⁴⁸⁷

⁴⁸³ Ibid

⁴⁸⁴ Riksarkivet, Justisdepartementet, Fengselsstyret D del 1 – RA/S-1043/D/Db/L0728

⁴⁸⁵ Strinda Bygdebok bind 3 1948: 122

⁴⁸⁶ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-018-002

⁴⁸⁷ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-002

Tonen var heller ikke den beste i årsberetningen for 1944: «Grunnet den truende matvaresituasjonen, varemangelen og den delvis utilstrekkelige folkehjelpen er mye blitt forsømt i prydanleggene ved anstalten de siste årene».⁴⁸⁸ Sengetøy hadde mye svinn også før krigen, men «serlig vanskelig har dette vært nå i krigstiden, med det store overbelegg av til dels meget dårlige pasienter».⁴⁸⁹ Mye av håndverket de gjorde på asylet opphørte dessuten under krigen grunnet vanskeligheter med å skaffe materialer.⁴⁹⁰ Brenselssituasjonen var kanskje spesielt vanskelig. Grunnet krigssituasjonen var det vanskelig å skaffe nok kull og koks vinteren 1940-41. Reitgjerdet ble derfor tildelt tømmer fra Gudbrandsdalen, men det oppsto vanskeligheter med å frakte det til Trondheim. Mesteparten av tømmeret ble derfor tildelt andre.⁴⁹¹ For å oppbevare tømmeret - som likevel ikke kom - bygde de derfor et brenselsskur.⁴⁹² Dette brenselsskuret ble bygget med hastverk, og oppfylte derfor ikke brannforskriftene. Våren 1940 ble derfor Reitgjerdet pålagt å flytte skuret, noe Rian argumenterte mot da han fant det «ganske meningsløst å påføre staten 2000.- kr utgift på grunn av et prinsippsspørsmål».⁴⁹³ Reitgjerdet skal deretter «ifølge uttalelser av Riksarkitekten», ha vært «en av de medisinske anstalter som i krigsårene har gjort de største og resultatrikste anstrengelser for å få brenselforbruket ned».⁴⁹⁴

Reitgjerdet ble ikke rekvirert, men tyskerne påla likevel asylet en rekke ting. I perioden 15. august – 14. september 1940 okkuperte en tysk offiser et rom på Reitgjerdet, noe Reitgjerdet fikk 45 kr i kompensasjon for.⁴⁹⁵ I 1944 konfiskerte Wehrmacht Reitgjerdets vedskjul.⁴⁹⁶ Redskapsrommet på Reitgjerdet ble også på et tidspunkt beslaglagt, og ble frigitt først etter krigen.⁴⁹⁷ I juni 1944 ble Reitgjerdet pålagt å levere en hest til Wehrmacht, og i september en ny hest og deretter ett sett hesteseletøy. I juni 1944 ble Reitgjerdet pålagt å levere 4000 liter bensin, men leverte 3166 liter hvorav 30 liter var vann.⁴⁹⁸ Fra 1941 til 1944 ble Reitgjerdet dessuten pålagt å levere til sammen minst 29 000 kilo høy og 30 000 kilo halm.⁴⁹⁹ I 1942 motsatte Rian seg å

⁴⁸⁸ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-003

⁴⁸⁹ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-013-002

⁴⁹⁰ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-001

⁴⁹¹ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-011-002

⁴⁹² Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-016-003

⁴⁹³ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-001

⁴⁹⁴ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-019-001

⁴⁹⁵ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-011-001

⁴⁹⁶ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-002

⁴⁹⁷ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-003

⁴⁹⁸ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-002

⁴⁹⁹ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-011-002; Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-011-003; Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-001; Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-002

levere den pålagte mengden, og argumentere for at dette ikke ville være mulig «uten en radikal nedslaktning av besetningen. Dette skulle vel rasjoneringsmessig ikke være noen fordel, for det vi ikke kan skaffe ved egen produksjon, må en vel forutsette forsyningsmyndighetene må skaffe annenstedsfra».⁵⁰⁰ Reitgjerdet må ha unnlatt å levere denne mengden, for hele beløpet var utestående da lensmannen i Strinda 12. januar 1943 skrev til Reitgjerdet: «Det er etter foreliggende opplysninger ingen grunn til å tro, at en ved å hale ut leveringer vil slippe å levere det hele».⁵⁰¹ Da asylet på ny ble pålagt å levere høy og halm i august 1944 skulle dette beslaglegges av fylkesmannen for å hindre «at enkelte produsenter unnlater å levere de pålagte stråformengder[...]»⁵⁰² Fra 1941 hadde Reitgjerdet, i likhet med andre produsenter, plikt til å levere fra seg overskuddsmelken.⁵⁰³ I september 1943 ble Reitgjerdet også pålagt å levere 5000 kilo kjøtt. I 1943 bestemte Strinda forsyningsnemnda at arbeiderne og funksjonærene ved Reitgjerdet, i likhet med alle andre «friske menn mellom 18 – 55 år», skulle få fri for å hogge seks favner ved hver.⁵⁰⁴ Det var likevel ikke kun tysk rekvirering som Reitgjerdet motsatte seg. Den 6. april 1940 ble det spurt om Reitgjerdet kunne få beholde lastebilen sin, da den «må ansees absolutt uunværlig for asyls transport[...]»⁵⁰⁵ I mai 1941 ble de pålagt å mønstre lastebilen med forutsetning om at den kunne ble rekvirert, og Rian måtte igjen argumentere for å beholde den.⁵⁰⁶

Noen fordeler fikk også Reitgjerdet av rekvirering. Et eksempel er at da Østmarka ble rekvirert, fikk Reitgjerdet kjøpe røntgenapparatet.⁵⁰⁷ Røntgenapparat hadde Rian lenge ansett som viktig for sinnssykeasylenes virksomhet.⁵⁰⁸

Rian motarbeidet rekvirering av andre asyler i landet. Retten skrev: «Han fikk begrenset utstrekningen av tysernes rekvirering av sykehus for sindslidende. Således opnådde han at halve Rotvoll blev frigjort. Fremstøt mot Lierasylet lykkedes det ham å stanse. Likeså trådte han i bresjen for Klæbu Pleiehjem, og Hammerfest Pleiehjem, med heldig utgang».⁵⁰⁹ Kildematerialet fra Reitgjerdet bekrefter at han motsatte seg rekvirering av Rotvoll og Østmarka.⁵¹⁰ Klæbu pleiehjem

⁵⁰⁰ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-002

⁵⁰¹ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-001

⁵⁰² Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-002

⁵⁰³ St. Olavs Hospital HF, Reitgjerdet sykehus: DA-011-003

⁵⁰⁴ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-001

⁵⁰⁵ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-016-003

⁵⁰⁶ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-001

⁵⁰⁷ Strinda bygdebok bind 3 1948: 121

⁵⁰⁸ Rian 1936: 707, 714

⁵⁰⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

⁵¹⁰ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-003

skal Rian ha reddet ved å presse ut bestyreren som var så tyskvennlig og dermed dårlig likt blant befolkningen at pleiehjemmet sto i fare for å bli nedlagt.⁵¹¹ Pleiehjemmet i Hammerfest ble likevel rekvirert.⁵¹²

Rian arbeidet, som vi har sett, for å hjelpe ansatte og pasienter under de vanskelige omstendighetene under krigen, og var konstant i forhandlinger med forsyningsnemnda. I mai 1940 ba Rian Sosialdepartementet om de ansatte ved Reitgjerdet kunne få ferie likevel, tross at dette skulle bli kuttet grunnet forholdene.⁵¹³ Ifølge en pleier sørget Rian for at betjeningen fikk kjøpe helmelk i stedet for skummet og at de fikk kjøpe grønnsaker, som det var vanskelig å oppdrive, fra gartneriet.⁵¹⁴ Strinda forsyndingsnemnd mente Rian løy til dem ved å fortelle at han hadde en avtale med kontorsjefen i forsyningsdepartementet om at «samtlige pleiere som bodde utenfor anstalten samt de eventuelle hustruer og voksne barn skulde tillates å kjøpe 1/4 l. helmelk pr. dag pr. person fra anstaltens gårdsbruk».⁵¹⁵ Etter nye bestemmelser fortalte Rian at han hadde fått en fornyet avtale, men da kontorsjefen gjorde forsyningsnemnda oppmerksom på at «han overhodet ikke hadde gitt noen tillatelse til Reitgjerdet» nedla forsyningsnemnda forbud mot å fortsette ordningen.⁵¹⁶ Rian mente dette var feil og at kontorsjefen i så fall hadde glemt samtalen deres. Han ønsket derfor å tilbakevise «at jeg farer med töv og usannhet». Sunnhetstilstanden blant de ansatte var meget god på grunn av helmelken mente Rian, og illustrerte dette ved at sykeprosenten var halvert de siste to årene. Derfor burde ordningen fortsette, argumenterte Rian.⁵¹⁷ Rian fikk også avslag på forslag om en særavtale for sinnssykehus hvor pasientene kunne få melkerasjonering som om de var arbeidere. Likevel skal Rian senere ha «misforstått» disse bestemmelsene og fikk krast tilskriv fra forsyningsnemnda: «En går ut fra at disse bestemmelser vil bli fulgt, og ber om å få dette bekreftet».⁵¹⁸ Forvalteren ved Reitgjerdet «misforsto» også såperasjoneringen, og lot ansatte ta med såpe hjem som var designert for asylet.⁵¹⁹ Da forsyningsnemnda derfor stoppet såperasjoneringen til Reitgjerdet «fikk nemda påny skriv fra herr forvalteren, hvori det bemerkes at direktøren har anmodet herr forvalteren om å tilskrive forsyningsnemnda om å få en særskilt

⁵¹¹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - vitneforklaringer»

⁵¹² Strinda bygdebok bind 3 1948: 122

⁵¹³ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-016-003

⁵¹⁴ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Rapport av 25.05.46 ved Faanes - vitneforklaringer»

⁵¹⁵ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-011-003

⁵¹⁶ Ibid

⁵¹⁷ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-018-001

⁵¹⁸ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-011-003

⁵¹⁹ Ibid

anvisning til pleierpersonalet på den toilettsåpe disse skulde være berettiget til».⁵²⁰ Forsyningsnemnda sto likevel fast, og ville ha garanti for at såpen ble benyttet i sammenheng med arbeid før de utskrev mer.⁵²¹ I 1944 fikk forvalteren godkjennelse for at «der fra gårdsbruket utdeles 2 – to kilo kjøtt pr. husstandmedlem til de funksjonærer som ikke av egen produksjon kan skaffe seg kjøtt eller fleisk til jul».⁵²² Under krigen ble det også opprettet en særordning på Reitgjerdet hvor personalet fikk tildelt «niste på fridage».⁵²³

I 1944 forsøkte Rian å skaffe «papirdresser» til pasientene, slik at de slapp å slite ut de dressene man hadde, da de burde spares til vinterstid. Om de ordentlige dressene skulle bli slitt ut på sommeren mente Rian det var «sansynlig at Næringsdeptet vil gi bare papirklær i et tilfelle som dette, men disse må bli for kalde i luftegården om vinteren».⁵²⁴ I 1943 klaget Ø. Lundesgaard til justisminister Riisnæs om at mens sykehus og fødselsstiftelser fikk 400 gr. kjøtt pr. pasient i uka fikk «kriminalasylene [...] 500 gr. pr. fange pr. uke. På dette bør vel rettes».⁵²⁵ Etter henvendelse om han kunne kommentere svarte Rian at pasientene ved Kriminalasylet fikk mindre enn 400 gr. i uka og presiserte: «Når Fylkesorganisasjonen benevner belegget ved Kriminalasylet for fanger så er dette misvisende, da Kriminalasylet som bekjent er en sykeanstalt».⁵²⁶ Kanselliet konkluderte derfor med at «Fylkesorganisasjonens rapport om saken må således bygge på feilaktige opplysninger».⁵²⁷

Også gårdbrukerne i området fikk hjelp. I 1943 fikk Rian forsyningsnemnda til å tildele en gårdbruker tre liter ekstra bensin, fordi han hadde pasienter fra Reitgjerdet i privatforpleining.⁵²⁸ I 1944 lot Rian pasienter og pleiere hjelpe tre lokale gårdbrukere med innhøstningsarbeid, hvor betalingen ble delt mellom den aktuelle pleieren, pasienten og Reitgjerdet. «Direktøren har samtykket i denne ordning i år fordi gårdbrukerne hadde meget vanskelig for å skaffe seg nødvendig arbeidshjelp og sykehuset på grunn av det store overbelegg har relativt bra med arbeidsdyktige pasienter».⁵²⁹ Dette kan også ses i sammenheng med at han i 1943 mente pleierne og pasientene var en ressurs som ikke ble godt nok benyttet. Det argumenterte han for da han

⁵²⁰ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-001

⁵²¹ Ibid

⁵²² Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-002

⁵²³ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-013-002

⁵²⁴ Riksarkivet, Justisdepartementet, Fengselsstyret D del 1 – RA/S-1043/D/Db/L0728

⁵²⁵ Ibid

⁵²⁶ Ibid

⁵²⁷ Ibid

⁵²⁸ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-001; Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-018-001

⁵²⁹ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-002

ønsket å bøte på brenselsproblemet ved å hogge ved i nærområdet: «Det er uforståelig for meg at man i denne vanskelige tid ikke kan få utn-yttet [sic] arbeidskraften ved Reitgjerdet fordi om en eller annen skogeier setter seg på bakbeina».⁵³⁰

Rian hadde tidligere skrevet om hvor viktig et godt kosthold, og da spesielt tilgang til vitaminer, var for pasientenes helse.⁵³¹ Under okkupasjonen jobbet han kontinuerlig for å skaffe asylene grønnsaker og vitaminerstatninger. Rian forsøkte også å beskytte pasientenes personvern ved å opprettholde taushetsplikten ovenfor forsyningsnemnda.⁵³² Han hadde konflikter med forsyningsnemnda, gjorde motstand mot Wehrmachts rekvireringer av asyl og ressurser og forsøkte å hjelpe pasienter, ansatte og naboer under vanskelige forhold. Dette viser at han ofte satte arbeidet for asylenes og lokalsamfunnets interesser fremfor okkupasjonsmaktens interesser.

Den kritiske situasjonen førte også til noen endringer i organiseringen under okkupasjonstiden. I 1939 skrev Rian: «Det er i realiteten ingen grunn i fremtiden å opprettholde den nuværende ordning med Kriminalasyl underlagt Justisdepartementet og Reitgjerdet asyl underlagt Socialdepartementet, idet ca. 50% av Reitgjerdet asyls pasienter er sinnssyke kriminelle og administrativt på ingen måte skiller seg fra kriminalasylets pasienter. Forskjellen beror kun i rømmelyst og farligheten hos pasientene».⁵³³ Rian var som tidligere beskrevet opptatt av å utnytte plassen på asylene på en fornuftig måte. I 1941 påpekte Rian at Kriminalasylet hadde 10-12 plasser ledig, og at endringer burde bli gjort for å utnytte plassen bedre:

Kriminalasylet har gjennom flere år hatt ledige plasser og der er fremdeles anledning til å motta 10-12 pasienter. Det har vist seg at behandlingen av psykopaterne har gått udmerket i Kriminalasylet. På den annen side har fengselsvesnet, ikke minst Opstad, vært plaget av psykopatere. Det riktige ville være å utnytte Kriminalasylet på en bedre måte derved at innleggelsesbetingelsene for Kriminalasylet forandres således at det kan motta kriminelle psykopatere. Noen vesentlig forskjell mellom sinnssyke-psykopater og kriminelle-psykopater foreligger ikke, idet den alminnelige praksis er at på grunn av manglende psykopatanstalt blir brysomme kriminelle-psykopater erklært sinnssyke og overført til asyl. Kriminalasylet er etter sin oppussing blitt et langt triveligere sted. Det har en tallrik fagkyndig betjening som ikke utnyttes helt ut nu. Jeg vil derfor anmode om at Justisdepartementet forandrer loven om innleggelse i Kriminalasylet, således kriminelle-psykopater kan bli innlagt i Kriminalasylet uten sinnssykeerklæring.

⁵³⁰ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-018-001

⁵³¹ Rian 1936: 704

⁵³² Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-018-002

⁵³³ Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-016-002

Inntil vi får en ny psykopatanstalt bør således Kriminalasylet fungere som en kombinert anstalt for kriminelle sinnssyke og kriminelle-psykopater.⁵³⁴

Kontrollkommisjonen så helst at Kriminalasylet ble lagt ned i stedet for en omlegging. Rian var enig, men da måtte Reitgjerdet utbygges først da «det ved de andre asyler er et overbelegg som til dels grenser opp til 70 %», og som «forholdene i dag ligger an i landet kan man vel neppe regne med noe større nybygg ved Reitgjerdet for nærmeste fremtid».⁵³⁵ Noen endringer medga likevel Rian at han kunne gjøre for å bøte på Kriminalasylets elendige forfatning: «Jeg vil også forsøke å gjennomføre det prinsipp at en pasient ikke skal forbli lenger i Kriminalasylet enn strengt tatt nødvendig, og at det skal komme større sirkulasjon i belegget og dermed etter hvert fjerne den trøstesløsheten som årelang innesperring som oftest fremkaller».⁵³⁶ Tross motstand fra kontrollkommisjonen ble ordningen endret. I årsberetningen for Kriminalasylet for 1944 skrev Rian:

For Reitgjerdet sykehus er Kriminalasylet en meget stor hjelp, og etter avtale med Fengselsstyret kan overlægen ved Reitgjerdet utveksle pasienter mellom Reitgjerdet sykehus direkte når han finner det formålstjenelig. En behøver således ikke lenger som tidligere og gå den mere omstendige vei om Justisdepartementet for å få overflyttet pasienter mellom de to sykehus. Kriminalasylet blir således mer og mer en forsterket avdeling av Reitgjerdet sykehus.⁵³⁷

Rian etter krigen

Rian ble pågrepet den 9. mai 1945.⁵³⁸ Han fratrådte offisielt stillingene sine 16. mai 1945, men var ikke ferdig med legeyrket etter tyskernes kapitulasjon.⁵³⁹ Han fungerte først som lege på Innherad fangeleir mens han satt der i påvente av rettsaken. Da det ble stilt spørsmål om hvorvidt dette burde endres svarte fungerende leirsjef at Rian hadde «gjort et meget godt arbeide i leiren. [...] Det ville være meget uheldig hvis leiren skulle miste dr. Rian som lege, hvilket en bestemt vil fraaade saalenge det ikke kan skaffes annen kvalifisert lege».⁵⁴⁰ I denne perioden fikk Rian «ta sykebesøk

⁵³⁴ Riksarkivet, Justisdepartementet, Fengselsstyret D del 1 – RA/S-1043/D/Db/L0728

⁵³⁵ Ibid

⁵³⁶ Ibid

⁵³⁷ Ibid

⁵³⁸ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Strinda og Selbu herredsretts dom av 15.08.46»

⁵³⁹ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Dok. i særskilt liste - bevismatr. fremkommet etter domsavsigelsen»

⁵⁴⁰ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Skriv fra Innherad Fangeleir av 24.11.45»

på bygden, med distriktslegens samtykke når denne ikke har hatt høve til å reise selv».⁵⁴¹ Han ble også gitt «permisjon for å reise til Trondheim i anledning diverse innkjøp etc. for leiren».⁵⁴²

25. september 1946 fikk Rian tilbake legelisensen sin.⁵⁴³ Da hadde overlegestillingen for lengst blitt overtatt av en annen. Rian fortsatte derfor i stedet med privatpraksis i Trondheim. Han var etter krigen også bedriftslege for kaiarbeiderne i Trondheim og Det Nordenfjeldske Dampskibsselskap, samt skolelege for Leira skole og tilsynslege i Nypan og Bakkeland pleiehjem.⁵⁴⁴ Rian hadde også kortvarige engasjementer som vikarlege på Reitgjerdet etter krigen.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ Ibid

⁵⁴² Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Skriv fra Innherad Fangeleir av 13.10.45»

⁵⁴³ Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250 «Dok. i særskilt liste - bevismatr. fremkommet etter domsavsigelsen»

⁵⁴⁴ Getz 1966: 385

⁵⁴⁵ Thomassen 2015: 66

Kapittel 6: Konklusjon

Problemstillingen for oppgaven var: «Hvordan påvirket Egil Rians ideologiske orientering som nazist og NS-medlem praksisen hans som lege i perioden 1939-45?»

Den første underproblemstillingen var: «Hvilke holdninger hadde Rian til eugenikk?» For å svare på dette etablerte først kapittel 2 konteksten ved å ta for seg utviklingen av eugenikken. Kapitlet viste at det var utbredt i samfunnet å ha eugeniske holdninger, både før og etter nazismen tok dette tankegodset til seg, samt at eugenikk-inspirerte oppfatninger var å finne i en rekke land og innenfor flere politiske bevegelser. Kapittel 3 bygde på kapittel 2s etablering av eugenikk-begrepet, og tok for seg Rians teoretiske holdning til eugenikk. Dette ble gjort ved å analysere tekster skrevet av Rian, samt hvordan hans eugeniske holdninger kom til uttrykk i hans arbeid i helseadministrasjonen og ved utarbeidelsen av *Lov nr. 1 til vern om folkeætten* av 1942, som må regnes som Rians viktigste praktiske bidrag til eugenikkens sak. Rian var opptatt av både positiv og negativ rasehygiene, og talsmann for en rekke eugeniske tiltak. Han var spesielt opptatt av sterilisering, og mente at tvungen sterilisering burde benyttes i større grad. Personer med svakere grad av åndssvakhet var ifølge Rian de farligste for samfunnet, da disse kunne få barn. Det var derfor denne gruppen arvedefekte som det var viktigst å sterilisere.

Den andre underproblemstillingen var: «I hvilken grad var Rians politiske orientering i tråd med NS og nazismen?» Kapittel 4 svarte på dette ved å analysere Rians meninger opp mot en fascistisk idealtype og sammenligne ham med nazister og nazistiske leger i samtiden. Kapitlet tok også for seg hans humane innstilling og hjelpearbeid, samt dommen mot ham og diskuterte hans påståtte manglende interesse for politikk. Rian hadde mange meninger og synspunkter som sammenfalt med typiske nazistiske holdninger. Tilsynelatende sammenfalt de mer enn det var uoverensstemmelse. Likevel mente Rian under landssvikrettsaken at han ikke var politisk interessert, og at han kun var opptatt av sosiale spørsmål. Dette kunne han hevde fordi hans aktive bidrag til NS, foruten pengestøtte, i all hovedsak var knyttet til profesjonspraksisen hans. Om han virkelig hadde en upolitisk innstilling kunne han imidlertid ha sittet mer «stille i båten» og holdt seg til arbeidet ved Kriminalasylet og Reitgjerdet i Trondheim. I stedet valgte han å gjøre karriere innenfor det nye politiske rammeverket ved å ta på seg større oppdrag og verv for okkupasjonsstyret. Rian påsto at han ufrivillig hadde blitt pålagt inspektørstillingen i sinnssykevesenet. Likevel hadde han etter hvert flere stillinger i Medisinaldepartementet og var medlem av Steriliseringsrådet og komitéen som utarbeidet steriliseringsloven av 1942, noe som

var høyst frivillig. Hans påstand om manglende politisk interesse er ikke i tråd med den allmenne oppfattelsen av hva som kan karakteriseres som politiske spørsmål. Hvordan sinnssykeomsorgen skulle drives generelt, og hvordan eugenikk skulle implementeres spesielt, var høyst politiske spørsmål. Rians situasjon var typisk for nazistiske leger som hevdet de var apolitiske og at nazistisk politikk kun var implementering av medisinsk og biologisk vitenskap. De hadde som sådan en egen definisjon av hva som var «politisk». Rian var ikke, etter hva jeg kan dokumentere, verken i NS sin pangermanistiske eller nasjonalistiske leir, men det er elementer som peker i begge retninger. Jeg har problematisert hvorvidt og hvordan Rian var nazist. Landssvikrettens syn var at han var det, og selv om Rian som person ikke på alle områder kan sies å passe med den nazistiske idealtypen, er det tydelig at Rians holdninger, meninger og handlinger på mange områder var i tråd med den nazistiske ideologi.

Den tredje underproblemstillingen var: «Hvordan var Rian som overlege og direktør ved Reitgjerdet og Kriminalasylet?» I kapittel 5 har jeg diskutert Rian i rollen som overlege og direktør ved Reitgjerdet og Kriminalasylet. Kapitlet tok for seg de tunge årene på asylene under okkupasjonstiden som viste hvilke vanskelige arbeidsforhold Rian arbeidet under. I denne krevende tiden jobbet Rian, tross hans mange engasjementer, for pasientenes og de ansattes beste. I denne sammenhengen var han i konstant dragkamp med forsyningsnemnda og Wehrmacht, der han forsøkte å påvirke rasjoneringen og unngå rekvireringer. Rian var opptatt av trivsel som en del av behandlingen av pasientene og ser ikke ut til å ha praktisert den utstrakte bruken av eugeniske steriliseringer som han ellers ivret for.

Rian gjorde en rekke humanitære handlinger som viste at han tidvis kunne heve seg over partipolitikken med et overordnet humanitært sinnelag. Disse handlingene ble naturligvis dratt frem i rettssaken av Rian selv under forsvaret, men de ble også bekreftet av kollegaer i avhør. Retten anså også mange av handlingene, samt det generelle bildet av Rian som en «ikke-aggressiv» nazist for å være troverdig. Mange av handlingene var imot tyskernes og NS sine interesser, og fungerte slik som en mild form for motstand mot regimet. Det ser heller ikke ut til at det humanitære engasjementet hans i hovedsak var et resultat av at han snudde kappen etter vinden. Rians tilknytning til NS og hans gode anseelse hos kollegaer og i befolkningen generelt, gjorde at han hadde en slags bufferfunksjon. Når det oppsto gnisninger mellom NS eller tyskerne på den ene siden, og «vanlige borgere» på den andre, opptrådte han ofte på en måte som dempet konflikten. Retten antok ikke at Rian var medlem av NS for slik å kunne yte mer effektiv hjelp,

men det er liten tvil om at han i kraft av sitt medlemskap og anseelse hos nazistene nettopp kunne gjøre gode gjerninger som andre ikke kunne.

Rian var etter eget utsagn fortvilet over landssvikdommen han fikk fordi han mente han hadde gjort det beste ut av situasjonen landet sto i ved å hjelpe folk i nød. At eksilregjeringen skulle komme tilbake var ikke en selvfølge under hele okkupasjonstiden, og okkupasjonen var en realitet man måtte forholde seg til. For mange fremsto innføringen av NS-regimet som begynnelsen på en ny æra de måtte tilpasse seg etter. I etterpåklokskapens lys var det uheldig å innordne seg det nye regimet, men det var ikke alltid åpenbart at det ville bli avsatt. At Rian var medlem av NS også før krigen indikerer riktignok at NS-tilknytningen hadde et idealistisk element og ikke kun var resultat av en pragmatisk realitetsorientering. Omgangen med nazister og involveringen i regimet kan imidlertid ha vært pragmatisk motivert. Rian var kontorsjef i Medisinalavdelingen frem til krigens slutt, men brorparten av det offentlige arbeidet hans, foruten direktørstillingen, foregikk før krigslykken begynte å snu. Dette gjelder spesielt arbeidet med det nye lovforslaget frem til slutten av 1942. Eugenikk var et tema Rian var engasjert i, og han kan ha sett på den nye situasjonen under krigen som en god mulighet for å innføre denne lovendringen som han syntes var viktig, uten å nødvendigvis være enig i all politikken NS førte.

Rians bidrag til den nye steriliseringsloven var i tråd med nazistisk ideologi. Den var også i tråd med oppfatningen til deler av det eugeniske miljøet generelt. Rian kan ha hatt disse eugeniske holdningene før han ble medlem av NS, eller hadde tatt stilling til den nazistiske ideologien. Likevel var antageligvis NS sitt eugeniske syn en sentral årsak til at Rian ble medlem, og Rians bidrag til steriliseringsloven kan derfor karakteriseres som et resultat av hans nazistiske ideologi.

Til tross for dette ser ikke Rians praksis som overlege på Reitgjerdet og Kriminalasylet ut til å ha vært påvirket av den ideologiske orienteringen hans. Der handlet han etter asylenes, de ansattes og pasientenes daglige interesser, fremfor okkupasjonsmaktens og NS sine interesser. Han hadde et godt forhold til både pasientene og de ansatte som i overveldende grad var kritiske til NS. Rian var ikke mer ivrig etter å sterilisere pasientene enn andre sammenlignbare leger, tross sitt eugeniske engasjement. Han forsøkte å holde asylene som en politisk frisone, og la ikke politiske føringer i omgangen sin med ansatte. Rian utførte humanitært arbeid, også til NS sine politiske motstandere. Rians eugeniske og nazistiske orientering påvirket arbeidet hans i medisinaldepartementet i Oslo, men ikke som overlege på Reitgjerdet og Kriminalasylet eller i møte med humanitære utfordringer.

Egil Rian var en kompleks og mangefasettert person og lege. Han var på mange måter et produkt av sin tid og forfektet holdninger som i ettertiden er ansett for å være problematiske, men som i hans samtid var relativt utbredt. På noen områder var han representativ for nazistiske legers holdninger, mens han på andre områdene viste holdninger som gikk mot NS-styret og den tyske okkupasjonsmaktens ønsker og idealer. I ettertid forsøkte han å legitimere NS-medlemskapet sitt med at han fikk hjulpet sine medmennesker bedre ved hjelp av det. Var Rian likevel så enestående? Mange, antageligvis de fleste, som etter krigen ble stilt for retten på bakgrunn av sin tilknytning til nazismen, forsøkte å ta opp elementer som stilte seg selv i godt lys. Det er en naturlig forsvarsmekanisme, med varierende grad av sannhet i fremstillingen. Likevel er det ikke utelukket at flere nazistiske leger enn Rian hadde en human innstilling i rollen som lege. Josef Mengele, Holocaust og T4-aksjonen har vært med på å definere nazistiske leger i den kollektive bevisstheten, men dette er ikke nødvendigvis representativt. Bildet av nazistiske leger er mer nyansert enn som så, da de ikke var en ensartet gruppe. Flere studier av enkeltleger i Norge under krigen ville vært nyttig for en slik vurdering, og for å kunne si mer om hvor «alminnelig» Rian var. Interessant ville det også vært for videre studier å gjøre en kvantitativ analyse av steriliseringer på norske asylere under krigen, for slik å vurdere om de skilte seg tydelig fra hverandre og eventuelt hvorfor. På denne måten ville spørsmålet om hvorvidt Rian var mer eller mindre ivrig etter å benytte steriliseringer blitt besvart ytterligere. Det ville også vært interessant for videre forskning å se på hvorfor Rians eugeniske teori og praksis eventuelt var i uoverensstemmelse.

Eugenikken hadde både vitenskapelige og kvasivitenskapelige elementer. Rians forståelse av sammenhengen mellom sine politiske og vitenskapelige bidrag, er med på å illustrere hvordan gråsonen mellom politikk og vitenskap ble forstått i samtiden. Synet har endret seg over tid, men problematikken eksisterer fremdeles.

Bibliografi

Litteratur

- Aasen, Henriette Sinding (1989) *Rasehygiene og menneskeverd: nasjonalsosialismens steriliseringslov av 23. juli 1942* Universitetet i Oslo, Oslo
- Aaslestad, Petter (2007) *Pasienten som tekst : Fortellerrollen i psykiatriske journaler Gaustad 1890-1990*. Universitetsforlaget, Otta.
- Bentsen, Morten (2004) «Henlagte saker i Kristiansund politidistrikt 1945-51» i Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensens *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*, s. 193-221. Pax forlag, Oslo.
- Björkman, Maria & Sven Widmalm (2010) «Selling eugenics: The case of Sweden» i *Notes and Records of the Royal Society of London, Vol. 64, Nr. 4, 20 Desember 2010*, s. 379-400 Royal Society.
- Brazier, Eirik (2004) «Tjeneste for fienden med våpen i hånd» i Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensens *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*, s. 118-135. Pax forlag, Oslo.
- Broberg, Gunnar & Nils Roll-Hansen (2005) *Eugenics and the welfare state : Sterilization policy in Denmark, Sweden, Norway and Finland*. Michigan state university press, East Lansing.
- Broberg, Gunnar & Mattias Tydén (2005) «Eugenics in Sweden: Efficient Care» i Gunnar Broberg & Nils Roll-Hansens *Eugenics and the welfare state : Sterilization policy in Denmark, Sweden, Norway and Finland*, s. 77-139. Michigan state university press, East Lansing.

Bryant, Michael S. (2005) *Confronting the "Good Death" : Nazi Euthanasia on Trial, 1945-1953*. University press of Colorado, Boulder.

Christensen, Chr.A.R (2008) *Norge under okkupasjonen 1940-1945*. Orion forlag, Oslo.

Dahl, Hans Fredrik (1972) *Hva er fascisme? Et essay om fascismens historie og sosiologi*. PAX Forlag, Oslo.

Dahl, Hans Fredrik (1991) *Vidkun Quisling : En fører blir til*. Aschehoug, Gjøvik.

Dahl, Hans Fredrik (1992) *Vidkun Quisling : En fører for fall*. Aschehoug, Gjøvik.

Dahl, Hans Fredrik (2004) «Innledning: Oppgjøret som rystet Norge» i Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*, s. 9-29. Pax forlag, Oslo.

Dahl, Hans Fredrik (2017) *Krigen som aldri tar slutt: Én historie – mange fortellinger*. Aschehoug, Oslo.

Dahl, Hans Fredrik (2018) *En kort historie om rettsoppgjøret etter krigen*. Pax forlag, Sverige.

Dahl, Hans Fredrik og Øystein Sørensen (2004) «Et parti av lovbrøtere» i Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*, 87-117. Pax forlag, Oslo.

Dorr, Gregory Michael (2006) «Defective or Disabled? Race, Medicine, and Eugenics in Progressive Era Virginia and Alabama» i *The Journal of the Gilded Age and Progressive Era*, Vol. 5, Nr. 4, oktober 2006, s. 359-392. Society for Historians of the Gilded Age & Progressive Era.

- Figueiredo, Ivo de (2004) «Et rettferdig oppgjør? Etterkrigsoppgjøret som rettslig og historisk Problem» i Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945, 30-51*. Pax forlag, Oslo.
- Getz, Bernhard (1966) *Norges Leger*. Centraltrykkeriet, Oslo.
- Gogstad, Anders Christian (1991) *Helse og Hakekors*. Alma Mater forlag, Bergen.
- Haave, Per (2000) *Sterilisering av tatere 1934-1977 – En historisk undersøkelse av lov og praksis*. Norges forskningsråd, Oslo.
- Haave, Per (2007) «Sterilization Under the Swastika: The Case of Norway» i *International Journal of Mental Health, Vol. 36, Nr. 1, The Holocaust and the Mentally III: Part III: Euthanasia*. Taylor & Francis, Ltd.
- Haave, Per (2008) *Ambisjon og handling – Sanderud sykehus og norsk psykiatri i et historisk perspektiv*. Unipub, Oslo.
- Hansen, Bent Sigurd (2005) «Something rotten in the state of Denmark» i Gunnar Broberg & Nils Roll-Hansens *Eugenics and the welfare state – Sterilization policy in Denmark, Sweden, Norway and Finland, s. 9-65*. Michigan state university press, East Lansing.
- Hart, Bradley W. (2012) «Watching the 'Eugenic Experiment' Unfold : The Mixed Views of British Eugenicists Toward Nazi Germany in the Early 1930s» i *Journal of the History of Biology, Vol. 45, Nr. 1, våren 2012, s. 33-63*. Springer.
- Heywood, Andrew (2012) *Political ideologies : An introduction, fifth edition*. Palgrave Macmillan, Kina.

- Jones, Adam (2017) *Genocide : A comprehensive introduction, third edition*. Routledge.
- Kringlen, Einar (2006) «No Extermination of Mental Patients in Norway During the German Occupation, 1940-1945» i *International Journal of Mental Health, Vol. 35, Nr. 3, The Holocaust and the Mentally III: Part I: Extermination, høsten 2006, s. 90-93*. Taylor & Francis, Ltd.
- Kringlen, Einar (2007) *Norsk psykiatri gjennom tidene*. N. W. Damm & søn AS, Skien.
- Kyllingstad, Jon Røyne (2004) *Kortskaller og Langskaller : Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*. Scandinavian Academic Press, Fagernes.
- Kyllingstad, Jon Røyne (2012) «Norwegian Physical Anthropology and the Idea of a Nordic Master Race» i *Current Anthropology, Vol. 53, Nr. S5*. University of Chicago Press.
- Larsen, Øyvind (1996) *Norges Leger*, bind IV. Nordahls trykkeri, Oslo.
- Lavik, Nils Johan (1999) «Psykiatrien og den annen verdenskrig – refleksjon 50 år etter» i Stein Uelvik Larsens *I krigens kjølvann*. Universitetsforlaget, Steinkjer.
- Lien, Andreas Bagås (2013) *En ny ånd i skolen : Nasjonal Samlings skolepolitikk 25.9.1940 – 31.12.1942*. Masteroppgave ved UiO, 2013.
- Lynøe, Niels (2007) «Race Enhancement Through Sterilization : Swedish Experiences» i *International Journal of Mental Health, Vol. 36, Nr. 1, The Holocaust and the Mentally III: Part III: Euthanasia, våren 2007, s. 17-25*. Taylor & Francis, Ltd.
- Myhre, Eivind (2016) *Farlige menn. Mannlighet, seksualforbrytelser og sinnssykdom 1895–1940*. Doktoravhandling ved NTNU, 2016:306.

- Nordby, Trond (2009) «Karl Evang» i *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 29. april 2019 fra https://nbl.snl.no/Karl_Evang.
- Paul, Diane (1984) «Eugenics and the Left» i *Journal of the History of Ideas Vol. 45, No. 4, oktober-desember 1984*, s. 567-590. University of Pennsylvania Press.
- Proctor, Robert Neel (1988) *Racial Hygiene : Medicine under the Nazis*. Harvard university press, USA.
- Rafter, Nicole (2008) *The criminal brain : understanding biological theories of crime*. New York university press, USA.
- Reilly, Philip R (1987) «Involuntary Sterilization in the United States: A Surgical Solution» i *The Quarterly Review of Biology, Vol. 62, Nr. 2, juni 1987*, s. 153-170. University of Chicago Press.
- Riaunet, Åse (2014) *Oppdrag, pasienter og praksiser : Kriminalasylet i Trondheim 1895-1905*. Masteroppgave ved NTNU, 2014.
- Ringdal, Nils Johan (1991) *Gal mann til rett tid : NS-minister Sverre Riisnæs – en psykobiografi*. Aschehaug, Finland.
- Roll-Hansen, Nils (2005) [a] «Norwegian eugenics: Sterilization as social reform» i Gunnar Broberg & Nils Roll-Hansens *Eugenics and the welfare state : Sterilization policy in Denmark, Sweden, Norway and Finland*, s. 151-189. Michigan state university press, East Lansing.
- Roll-Hansen, Nils (2005) [b] «Conclusion: Scandinavian eugenics in the international context» i Gunnar Broberg & Nils Roll-Hansens *Eugenics and the welfare state : Sterilization policy in Denmark, Sweden, Norway and Finland*, 259-270. Michigan state university press, East Lansing.

- Rotzoll, Maike & Paul Richter, Petra Fuchs, Annette Hinz-Wessels, Sascha Topp og Gerrit Hohendorf (2006) «The First National Socialist Extermination Crime : The T4 Program and Its Victims.» i *International Journal of Mental Health*, vol. 35. M.E. Sharpe.
- Schneider, William H. (1986) «Puericulture, and the Style of French Eugenics» i *History and Philosophy of the Life Sciences*, vol. 8, nr. 2, 1986, s. 265–277. Stazione Zoologica Anton Dohrn – Napoli.
- Scull, Andrew (2016) *Madness in civilization*. Thames & Hudson, Kina.
- Skålevåg, Svein Atle (2002) *Fra normalitetens historie : Sinnssykdom, 1870-1920*.
Doktoravhandling ved Universitetet i Bergen, september 2002.
- Spektorowski, Alberto (2004) «The Eugenic Temptation in Socialism: Sweden, Germany, and the Soviet Union» i *Comparative Studies in Society and History*, vol. 46, nr. 1, 2004, s. 84–106. Cambridge University Press.
- Sundet, Olav (1980) *Ragnar Vogt : Norges første professor i psykiatri*. Nikolai Olsens trykkeri, Kolbotn.
- Sæther, Maria Antonie (2014) *Kastrer dem, sperr dem inde!* : En studie av kvinnebevegelsens tilnærming til seksualforbrytere 1895-1934. Masteroppgave ved NTNU, 2014.
- Sørensen, Øystein (1989) *Hitler eller Quisling : Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940-45*. J W Cappelens forlag A/S, Oslo & Gjøvik.
- Sørensen, Øystein (1991) *Solkors og solidaritet : Høyreautoritær samfunnstenkning i Norge ca. 1930-1945*. J. W. Cappelens forlag, Lillehammer.
- Sørensen, Øystein (2016) *Rettsoppgjøret etter andre verdenskrig*. Norgeshistorie.no

Thomassen, Øyvind (2015) «Asylene for de sinnssyke og farlige mennene : Kriminalasylet og Reitgjerdet» i Øyvind Thomassens *Galskapens fengsel*, s. 29-. Norsk rettsmuseum, Trondheim.

Weiss, Sheila Faith (1986) «Wilhelm Schallmayer and the Logic of German Eugenics» i *Isis*, Vol. 77, Nr. 1, Mars, 1986, s. 33-46. University of Chicago Press.

Westlie, Bjørn (1995) *Drømmen om det perfekte mennesket : Fra arvehygiene til genhygiene*. Gyldendal norsk forlag A/S, Norge.

Trykte Kilder

Evang, Karl (1934) «Rasepolitikk og reaksjon». Fram forlag, Oslo.

Mjøen, Alfred (1938) *Rasehygiene*. Jacob Dybwads forlag, Oslo.

Rian, Egil (1936) «Tuberkulose og sinnssykdom» i *Tidsskrift for den norske lægeforening* 56, s. 37-43.

Rian, Egil (1938) «Ernæringsproblemer i Nord-Norge» i *Tidsskrift for den norske lægeforening* 58, s. 479-482.

Rian, Egil (1941) «Nyordning innen åndssvakeforsorgen» i *Den norske lægeforening Tidsskrift* 61, s. 37-43.

Rian, Egil (1944) «Arv og Samfunn» i R. J. Fuglesang m.fl., *Rasehygiene og sosialpolitikk*. Brage bokforlag, Oslo.

Saxlund, Sigurd (1941) *Rase og kultur: raseblandingens følger*. J. M. Stenersens forlag, Oslo.

Solem, Erik (1945) *Landssvikanordningen : Prov. anordn. av 15 desbr. 1944 med tillegg*. Johan Grundt Tanum, Oslo.

Statistisk Sentralbyrå (1945) *Sinnssykeasylenes virksomhet 1941 : Og oppgaver over offentlige forpleiede sinnssyke i 1941*. Aschehoug, Oslo.

Statistisk Sentralbyrå (1946) *Sinnssykehusenes virksomhet 1942 : Og oppgaver over offentlige forpleiede sinnssyke i 1942*. Aschehoug, Oslo.

Strinda bygdebok (1948), bind 3. A Holbæk Eriksen & CO. AS, Trondheim.

Arkivmateriale

Norsk helsearkiv, Kriminalasylet: Pasientjournaler for løpenummer fra 156 til 220.

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: FB, Pasientjournaler for løpenummer: 574-579, 589-593, 609-615, 643-648, 685, 687-688, 690-691, 721, 724-725, 727-728, 817-818, 820-822, 926-930, 1088-1091, 1093, 1127, 1129-1132.

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-010-001. (Inngående skriv 1937-1938)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-010-002. (Inngående skriv 1939)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-011-001. (Inngående skriv 1940)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-011-002. (Inngående skriv 1941)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-011-003. (Inngående skriv 1942)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-001. (Inngående skriv 1943)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-002. (Inngående skriv 1944)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-012-003. (Inngående skriv 1945)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-013-001. (Inngående skriv 1945-1949)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DA-013-002. (Inngående skriv 1946)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-016-001. (Utgående korrespondanse 1938)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-016-002. (Utgående korrespondanse 1939)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-016-003. (Utgående korrespondanse 1940)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-001. (Utgående korrespondanse 1941, første halvår)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-002. (Utgående korrespondanse 1941, andre halvår)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-017-003 (Utgående korrespondanse 1942)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-018-001 (Utgående korrespondanse 1943)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-018-002 (Utgående korrespondanse 1944)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: DB-019-001 (Utgående korrespondanse 1945)

Norsk helsearkiv, Reitgjerdet: PA-022-002 (Vedr. overlege E. Rian 1945-1948)

Riksarkivet, Justisdepartementet, Fengselsstyret D del 1 – RA/S-1043/D/Db/L0727.
(Kriminalasylet i Trondheim 1936-39)

Riksarkivet, Justisdepartementet, Fengselsstyret D del 1 – RA/S-1043/D/Db/L0728.
(Kriminalasylet i Trondheim 1940-44)

Riksarkivet, Landssvikarkivet, dnr. 250. (Egil Rian)

